

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

ÅRSBOK

1958–1959

YEARBOOK OF THE NEW SOCIETY OF LETTERS
AT LUND

LUND, C. W. K. GLEERUP

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

ÅRSBOK

1958–1959

YEARBOOK OF THE NEW SOCIETY OF LETTERS

AT LUND

LUND, C. W. K. GLEERUP

L U N D
HÅKAN OHLSSONS BOKTRYCKERI
1 9 5 9

RENESSANSEHUMANISME
OG
RENESSANSEHUMANISTER

HÖGTIDSFÖRELÄSNING VID VETENSKAPS-SOCIETETENS ÅRSFEST
DEN 29 NOVEMBER 1958

AV

PAULUS SVENDSEN

Det er nå — i 1958 — halvannet århundre siden ordet «Humanismus» første gang stod på trykk. Filosofen, teologen og skoleadministratoren Friedrich Immanuel Niethammer ga ut en bok på mer enn 350 sider: «Der Streit des Philanthropinismus und Humanismus in der Theorie des Erziehungs-Unterrichts unsrer Zeit» (Jena 1808). Boken ble utførlig recensert av Schelling og fikk stor utbredelse.

Det er en bok om «eine heilige Angelegenheit der Menschheit», sier forfatteren, og han velger med omhu sine betegnelser på de stridende parter; de vakre navn synes ikke umiddelbart å stå i strid med hverandre. Tvert om.

Philanthropinismus er da også, etter Niethammers mening, en altfor vakker betegnelse på den moderne pedagogikk, annonsert som filantropi, som «eine Wohlthat für die Menschheit» — dette aller nyeste pedagogiske evangelium, sier han, som vil gagne elever, foreldre og samfunn ved å gjøre skolen praktisk og nyttig, og forberede ungdommen for yrker i samfunnslivet, alt sammen utsprunget av den matnyttige, industrialiserte ånd hvis «Impulsator» var Friedrich II; med ham begynte «der Erdgeist seine verderbliche Herrschaft unter uns».

Humanismus er den nydannede betegnelse på denne snevre ånds gamle motstander. Ordet omfatter ikke bare gymnasiets hevdvunne «humaniora», skjønt de i Niethammer har en varm forvarer, men betegnelsen går først og fremst på menneskets frie åndsdannelse — «fri» fordi den er uten tanke på nyttebestemt yrkes-opplæring. Ikke dette eller hint «Beruf» er målet for humanismen, men «die Bildung der Menschheit in dem Menschen», «Bildung zum Menschen».

Hvis jeg gjetter riktig, skal titelens ordvalg ikke bare lede tanken hen på Basedows oppdragelses-lære, som har fremkalt boken, men skal også inneholde en allusjon til et kapittel i Aulus Gellius' Noctes Atticae, hvor romeren stiller sammen philanthropia og humanitas. På samme måte som philanthropia er blitt til Philanthropinismus,

slik synes humanitas å være grunnlaget for nydannelsen Humanismus. — Det er fristende å gjette videre: Det høyst uvanlige ord «Erziehungs-Unterricht», som Niethammer sier han vil skaffe borgerrett i sproget, definerer han som «allgemeine Bildung», i motsetning til «specielle Bildung», «Berufsunterricht», og han synes derved å alludere til det tredje hovedord hos Gellius: paideia.

Dannelse for dannelsens skyld, viten som vilkår for personlighetens vekst — dette ligger i hans humanisme-begrep. Og han mener seg heri å stå i direkte forbindelse med hovedstrømningen i vår kultur siden renessansen (et ord han av gode grunner ikke bruker). Ingen vil nekte, sier han, at hele den nyere kultur hviler på det gjenvakte studium av den gamle kultur.

Har noe ord vært en fulltreffer, så var «humanisme» det. Schelling tar straks ordet opp, sammen med «humanistisch», som var tatt i bruk allerede i 1784. Vi finner ordet hos Goethe. Karl Marx bruker det i 1843 som betegnelse på det mål kommunismen stiler mot. Snart finnes det nærsagt overalt. — I vår tid har vi hatt «den tredje humanisme» i Tyskland, men «det tredje rike» ble for sterkt, og Werner Jaeger drog med sin halvferdige «Paideia» til Amerika, hvor lederne av «The New Humanism», Paul Elmer More og Irving Babbitt, nettopp var døde. Nå til dags taler som kjent Sartre og Maritain og mange andre om sin humanisme. Enhver blir humanist på sin fasong.

Som betegnelse på en historisk periode er ordet i de siste hundre år, ja antydningssvis allerede hos Niethammer, først og fremst blitt hengende ved renessanse-tiden. Det er antagelig få tidsrom i vår kulturs historie som er blitt så ulikt beskrevet og så forskjellig bedømt. Lesningen av verk om denne tid er en farlig kur for dem som er sterke i troen på åndsvitenskapenes objektivitet.

Noen lovpriser renessanse-tiden som det moderne menneskes fødsel; andre ser den som Vesterlandets syndefall og nevner Sovjet som den foreløpig siste avskrekkende konsekvens. Atter andre tviler på om det overhodet var noe egentlig nytt som skjedde — hvis man da ikke velger å stemple det hele som en gigantisk reaksjon.

Streng moralister finner lett sine ofre og kan komme til det resultat at humanistene stort sett var svindlere (Alex. Bugge), folk med en utpreget evne til å innsmigre seg hos makthaverne, uverdige krypere som de var, tross den vakre tale om menneskets verdighet.

Med god støtte i renessanse-tidens botspredikanter — Bernardino og Savonarola, for bare å nevne to av mange — kan man med letthet avsløre samtidens «humanistiske» kjeltringer:

Om Laurentius Vallas kritiske begavelse kan der nok sies pene ord, likeså om hans patriotisme og — til nød — om hans glødende iver for ciceroniansk latin, men hans kvinnehistorier er iallfall opprørende (Hyma) og står i skrikende kontrast til hans intense preken om nattverden.

Aeneas Sylvius Piccolomini, som i år for 500 år siden ble valgt til pave — humanistpaven fremfor noen eller ved siden av Nicolaus V — hadde en mildt sagt tvetydig fortid da han angerfullt tok navnet Pius. Glem Aeneas, ba han: Aeneam rejicite, Pium recipite. Men slike bønner nytter det ikke å komme til historikeren med.

Filelfo, kjent bl. a. for sin vellykkede samler-ferd til Konstantinopel (i 1420-årene) hvorfra han medbragte greske manuskripter og en 16-årig skjønnhet, og som i Bologna, Firenze og Siena holdt humanistiske forelesninger for hundrevis av tilhørere, er blitt kalt «typen på en humanistisk eventyrer». Da han en vårdag 1433 på vei til forelesning ble overfalt, effektuerte han en straff på overfallsmannen som det ikke sømmer seg å skildre ved denne anledning, heller ikke den fremferd hans hovedfiende, Cosimo de' Medici og andre humanister praktiserte — dertil er det hele for grusomt.

Vakre ord om humanitas, og så tortur i mørke kjellere, bestialske lemlestelser og nederdrektige mord — slikt kan bare gi som resultat: kynisk hykleri. Bestikkelser, løgn og vilkårlighet i jurisprudensens klassiske land — det kan bare betegnes som grelt forfall. Slik kan moralistens dom lyde.

Den kirkelig engasjerte er kanskje enda verre stillet enn moralisten. Hva skal man mene om den ting at Ippolito d'Este i Ferrara ble utnevnt til kardinal før han hadde nådd den alder som hos oss kalles den kriminelle lavalder? Hans meritter forøvrig høfligst ufortalt.

Har man sympati for tidens kjettere, vil man kunne gripes av Poggios brev til Leonardo Bruni Aretino med skildringen av rettergangen mot Hieronymus fra Praha under kirkemøtet i Konstans — det kirkemøte som den første pave med navnet Johannes XXIII nødtvungent sammenkalte. Øyenvitneberetningen om Hieronymus' rake holdning, endog på bålet, er betagende. Skildringen er en hyllest til en edel filosof, utmerket i alt — unntagen i sin tro, legger Poggio

til. Noen protest til fordel for den anklagede og pinte, kommer der ikke fra humanisten, eller fra gumanisten, som Nordahl Grieg ville sagt.

Menn av ord — er ikke det den riktige betegnelse, endog på de beste? »Verba sine re», sa Luther om Erasmus, og dommen har vært gjentatt. Erasmus, hvis motto var: Jeg viker ikke for noen — Cedo nulli — blir ofte fremstilt som den unnvikende, ja den feige.

Slike synsmåter som de her antydde gir ikke gode utgangspunkter for en «högtidsföreläsning» om renessanse og humanisme.

Idéhistorikeren skulle kanskje ha det lettere. Men de siste års intense drøftelser av f. eks. renessanse-begrepet tyder likevel ikke på det. Noen synes å mene at renessansen betyr gjenfødelse av hedensk antikk, altså en ny paganisme, mens andre kommer til det motsatte resultat: renessansen er i sin dypeste rot en religiøs tanke som vokser opp til en kristen gjenfødelse, slik som jo også selve ordet kan være hentet fra den kristne forestillingsverden.

Man minnes Jacob Burckhardts ord: Historien er ingen vitenskap om nøytrale fakta, men beretningen om kjensgjerninger som én tidsalder finner bemerkelsesverdig ved en annen.

Denne brokete situasjon tvinger frem ønsket om nøktern, saklig informasjon. Men hvor skal man så finne den?

Et par kilder til konkret kunnskap om humanistene henvises vi stadig til i gode menns verker: *Biographie universelle* og *Nouvelle biographie générale* — disse tillitvekkende bind har sin faste plass i referanse-biblioteket, og fra dem har mangfoldige opplysninger vandret ut i all verden.

Hvis man — for bare å ta ett eksempel — er så uheldig å sammenholde visse artikler i den førstnevnte, i *Biographie universelle*, *Nouvelle édition*, *revue*, *corrigée* etc., kommer man til følgende resultat: Pionéren blant gresklærere i Italia, Manuel Chrysoloras, levde i 60 år og døde så i en alder av 47 år; det var den 15. april 1415, får vi vite. Blant hans mange elever nevnes den meget virksomme *Omni-bonus Leoniceus*, født «vers l'an 1520», som nok må være trykkfeil for 1420 — hvis noen synes det hjelper.

At *Nouvelle biographie générale* blant Chrysoloras' fremste elever regner opp Léonard Arétin og Léonard Bruni — og altså kløver én mann i to — skal ikke narre noen.

Under disse forhold kan en nordbo, som lever langt borte fra

mangen primærkilde og derfor så lett kastes omkring av hvert lærdoms vær fra syd, gripes av en uimotståelig trang til å «se selv», til i verste fall heller å misforstå ved egen hjelp enn ved andres. Han må da valfarte til de store samlinger, sitte i et bibliotek hvor det er gjørlig å omgi seg med flest mulig av de ca. 40 000 skrifter som man gjetter er blitt trykt før 1500 og som vår viten om den litterære humanisme til syvende og sist må bygge på.

Det er mulig at dette lar seg gjøre flere steder. Det lar seg iallfall gjøre ett sted, som synes merkelig ukjent: i California, ved Huntington Library i San Marino. Der finner man gjennomsnittlig hver 7. eller 8. bok som forlot trykkeriene i Italia, Tyskland og Frankrike, eller med andre tall: der finnes 5 309 incunabler, og en mangfoldighet av skrifter fra tiden nærmest etter 1500. — Og én ting til: risikoen for der å treffe folk med samme interesse er minimal; man får hele herligheten for seg selv.

Man må selvsagt velge sin egen vei gjennom disse kostelige skatter. Min plan var denne: jeg ville bygge opp omkring meg et bibliotek slik som en humanist omkring år 1500 kan — og må — ha hatt det, f. eks. Erasmus Rotterodamus.

Den som gjør dette dumdristige forsøk på å være samtidig med Erasmus og som i løpet av uker og måneder får stablet opp på sine arbeidsbord første-utgavene av de humanistiske skrifter, vil lett fanges inn i den illusjon at han opplever noe av den begeistring, forundring, uro og spenning som fulgte Poggio på hans fantastiske oppdagerferder i bibliotek i Sveits, Frankrike og Tyskland omkring 1416. Han tror seg å fornemme noe av den entusiasme som bredte seg i Venezia og Firenze da Aurispa, Traversari og Filelfo i 1420-årene kom hjem fra Konstantinopel med hundrevis av greske bøker i bagasjen. Han innbiller seg å forstå den irritasjon som Leonardo Bruni ga uttrykk for da visse kretser — ,perverse ignoranter' — angrep hans og hans venners glødende iver. Man imponeres av kardinal Bessarions tunglærde forsvar for Platon og synes samtidig synd på den arme Georgius Trapezuntius, kreteren, som gjorde en hederlig innsats som gresklærer og med vekslende hell oversatte en hel rekke greske bøker til latin, men som utløste Bessarions mektige vrede ved å heve Aristoteles til skyene på bekostning av Platon og derfor i kardinalens veldige verk får attest for å være bakvasker og menneskefiende (*calumniator et hostis hominum*).

Det var stridbare sinn i disse renessanse-humanister, ofte voldsomme i angrep og forsvar, i forkynnelse og fordømmelse. Som det vanligvis er blant pionérer, overdrev de — også sin egen betydning overdrev de. Laurentius Valla ville lære sine landsmenn ordentlig latin, så forfattet han sine «Elegantiae», som bare i 1470-årene kom i minst seks utgaver. Der sier han: I århundrer har ingen talt latin, og de som leste latin, har ikke skjønt hva de leste! — Eller ta Bruni: Han forsikrer gang på gang at da Chrysoloras begynte å undervise i gresk i 1397, hadde dette sprog vært ukjent «per Italiam» i 700 år. Visste han altså ikke at der nede i Kalabria hadde bodd en gresk befolkning gjennom hele middelalderen og at klostrene der nede var arnesteder for klassisk gresk tradisjon?

Humanist-boksamlingen viste seg å ha en sammensetning som var uventet. Nesten alle bøker er på latin, selvsagt. En god del er oversettelser fra gresk, som ventet. Men nettopp her kom det overraskende. Naturligvis er Ficinos Platon-oversettelse der, både første-utgaven fra (før april) 1485 og annen-utgaven fra 13. august 1491, foruten en hel rekke andre oversettelser av klassikerne. Men det som undrer en, er de mangfoldige oversettelser av greske kirkefedre. Bare av Chrysostomos er der ca. 25, alle trykt før 1500.

Dette er overraskende, endog hvis man kommer fra f.eks. Sabbadinis grundige undersøkelser over de latinske og greske bøker som ble gjenoppdaget i det 14. og 15. århundre; han har nesten ingenting om dette.

Så skjønner man da hva Paul Oskar Kristeller mente da han i 1955 sa: Det er en kjensgjerning som ikke er tilstrekkelig kjent eller verdsatt at en stor del av den greske patristikk for første gang ble oversatt til latin av humanistene. — Og man kommer til å tenke på hva den klassiske filolog Werner Jaeger sa i 1943: Vi taler altfor lite om det epokegjørende som skjedde i den gresk-sproglige verden i det 4. århundre etter Kristus, da der fant sted en fullstendig gjenoppvekkelse av klassisk gresk litteratur og filosofi. Og vi kan trygt legge til: Vi taler enda mindre om den gjenoppstandelse som dette 4. århundre åpenbart fikk på 1400-tallet i Vest. Hvor er det blitt av dén renessansen?

Det ville være bryet verdt å undersøke nærmere hvordan det har kunnet gå til at en så viktig del av renessansen er blitt borte. Man måtte da begynne med en interessant detalj: Giovanni Aurispa får

gjørne æren for å ha bragt den første større enkeltsamling greske bøker til Italia og dermed til Europa. Han var på samlerferd i Konstantinopel 1422—23 og kom tilbake til Venezia med 238 klassiske bøker, bl. a. en omtrent komplett Platon. — Men dét var ikke hele utbyttet av den iherdige Aurispas anstrengelser. I alt greidde han å få tak i ca. 300 bøker. Men hvor er det så blitt av de ca. 60, dvs. 20 pct. av hele samlingen?

De har sin egen historie. De var «hellige» bøker, og Aurispa ble hos den bysantinske keiser likefrem anklaget for å ha røvet dem. Derfor måtte Aurispa handle raskt, og så sendte han likegodt de «hellige» skatter i forveien til Messina (Aurispa hørte hjemme der). Det var en dristig og praktisk foranstaltning for å sikre seg en viktig del av den gresk-sproglige kulturarv, som altså slett ikke bare bestod av profan-klassiske verker. Men at samlingen slik ble delt, er nesten symbolsk. For den innsats som moderne humanistisk forskning har gjort når det gjelder den greske patristikk i dette tidsrom synes ikke å stå i noe rimelig forhold til renessansehumanistenes egen store interesse, og heller ikke til den spredning og betydning som disse mange bøker må ha hatt.

Saken er nemlig den, at om vi setter opp lister over de navn man kjenner på oversettere fra gresk til latin på 1400-tallet, og over trykkerienes produksjon og over de forfattere som de humanistiske skolefolk anbefalte i sine «cursus», så får vi dette resultat: De som oversatte Platon, Aristoteles, Demosthenes og andre hedenske klassikere, er i stor utstrekning de samme menn som oversatte Eusebios, Chrysostomos, Gregorios (begge), Athanasios, Basileios osv. Trykkeriene (Sweynheym & Pannartz, Nicolaus Jenson osv.) sendte fort vekk ut gammel hedensk og kristen litteratur i rekke og rad. I skolenes leseplaner stilles hedensk og kristen litteratur på samme linje; begge slags bøker hører med til «studia humanitatis».

Ja, for disse «fedre» ble ikke lest som teologi; dette fag hørte overhodet ikke med til humanist-skolenes cursus, like lite som andre yrkes-fag, jus, medisin o. l. Humanistene gjennomførte det betydningsfulle skille mellom religion og teologi. Forakt for teologi er ikke nødvendigvis det samme som frafall. Humanistene gjenoppdaget en kristen litteratur som ikke hadde gått igjennom skolastikkens kvern, og de mente å ha rettmessig adkomst til de greske fedre fordi også disse representerte deres ideal av sann dannelselse, humani-

tas. I sitt forsvar for greske kjettere kunne humanistene med ettertrykk hevde at der finnes menn hvis sjel av kirken er blitt dømt til helvetes ild, men hvis verker er særdeles god humanistisk lesning.

Hvilken bruk kunne så humanistene gjøre av de greske fedre? Vi kan som eksempel ta Basileios den stores lille skrift om kristnes lesning av hedensk litteratur. Oversetteren er ingen ringere enn Platon-oversetteren Bruni, som utga oversettelsen med et skarpt forord; jeg har tidligere hentydet til det. Denne oversettelse ble bl. a. opptrykt som innledning til et utvalg av romerske diktere til skolebruk.

Ved vurderingen av humanismen som sådan må man ta tilbørlig hensyn til denne del av renessanse-tidens litteratur. Rent sproglig betydde oversettelsene fra gresk til latin — og den omvendte vei — en konfrontering med sentrale begreper i de to sprog. Også den nyoppdagede kristne litteratur på gresk har gitt oss et rikt filologisk og idéhistorisk materiale som jeg ikke kan se er blitt ordentlig utforsket ennå. Jeg nevner som eksempel humanistenes nøkkelord «humanitas». Werner Jaeger satte i sin tid i gang en registrering av renessanse-humanistenes bruk av ordet, men arbeidet ble aldri fullført. Fremdeles er Rudolf Pfeiffers skrift fra 1931, «Humanitas Erasiana», hovedverket. Pfeiffer sier at Erasmus er meget tilbakeholden i bruken av humanitas, men han undersøker overhodet ikke de skrifter hvor Erasmus oftest anvender ordet, nemlig i oversettelsene av Chrysostomos. At så er tilfelle kan man riktignok ikke se av de opptrykk som disse oversettelser har vært utsatt for i Mignes Patrologia, for der er humanitas ofte helt vilkårlig erstattet med andre ord, likesom minst tre av Erasmus' oversettelser er forsynt med den opplysning at oversetteren er ukjent!

Idéhistorisk sett like viktig, eller viktigere, er de forsvarsvåpen renessanse-humanistene hentet hos kirkefedrene i kampen mot de ortodokse som beskyldte dem for å fare med hedenskap.

Allerede de alexandrinske fedre hadde identifisert de tre anonyme sitater som finnes i Det nye testamente fra hedensk litteratur, og humanistene glemte ikke å gjenta det. Her fant de et argument for at kjennskap til hedensk litteratur ganske enkelt var apostolisk. Helt opp til John Milton finner vi dette argument, i forordet til Samson Agonistes.

Både den kjetterdømte Origenes og den hellige Augustin hadde

tolket episoden i Exodus om hva jødene tok med seg ved utvandringen fra Egypt slik at det ble en prefigurasjon på hvordan den hedenske visdom fritt kunne og burde tilegnes av de kristne. Både Bruni og Erasmus gjentar dette, med hundre års mellomrom.

Den aller viktigste konsekvens av gjenoppdagelsen av disse kristne skrifter var kanskje den at både klassiker-begrepet og kultur-synet ble et annet enn vi ofte forestiller oss.

Når Bruni i et pedagogisk skrift fra 1420-årene skal nevne eksempler på de gamles evne til å forene mønstergyldig form med solid kunnskap — noe som var humanistenes eget ideal — regner han opp ti forbilder: fire fra Hellas (Platon, Demosthenes, Aristoteles, Theophrastos), tre fra hedensk-romersk tradisjon (Varro, Cicero, Seneca) og tre kirkefedre (Augustin, Hieronymus, Lactantius). — Senere, da de greske fedre ble kjent, rykket de inn i denne humanistiske tradisjons-rekke.

Overhodet gir det materiale vi har, rett til å trekke den slutning at humanistenes klassiker-begrep skiller seg sterkt fra vårt, og fra det som er så vanlig i fremstillinger av renessansehumanismen. Nærsagt all litteratur opp til ca. 500 e. Kr. er for humanistene «klassisk». — Cicero og Hieronymus rykker nær hverandre, Platon og Origenes knyttes sammen. Humanistene fremhever sammenheng og enhet, uten at de derfor er blinde for nyansene, ja for motsetningene.

Sett på denne måte kan humanismen, eller en vesentlig side ved den, betegnes som et forsøk på å lage en syntese av hele den antikke kulturarv, hedensk og kristen. En slik syntese var forsøkt tidligere, f. eks. i Alexandria. Det var nettopp derfor disse Østens fedre ble så viktige, og stimulerte til en kombinasjon av profan og kristen klassikk i en målestokk som før ikke var sett i Europa og som visstnok heller ikke senere har noe sidestykke.

Dette forsøk på syntese fikk en sterk inspirasjon ved den intense personlige kontakt mellom Øst og Vest i første halvdel av 1400-tallet. — Det var ikke, slik som skolebøker og oppslagsverker fremdeles vil ha det til, bare presset fra tyrkerne som direkte drev mange gresk-sproglige lærde til Italia. Erobringen av Konstantinopel er tillagt altfor stor betydning.

Man prøvde — på det kirkepolitiske plan — å få i stand en union mellom Østens og Vestens kirker. Det het seg at når unionskonsilet i 1437 ble henlagt til Ferrara, skyldtes det bl. a. at gresk-studiet

blomstret der og at dette ville lette den sproglige kontakt med Østens menn. Gresk var nemlig ikke, som vi kanskje fristes til å forestille oss, noe dødt sprog. Det var latin som var dødt. — Det gjorde et sterkt inntrykk den gang å møte Østens kirkemenn, f. eks. Pletho, hvis morsmål var Platons, Aristoteles' og Det nye testaments sprog og som representerte en kultursyntese av lignende art som den der allerede var i emning i Italia, bare så meget rikere og mer levende fordi den fortsatte en nærsagt ubrutt tradisjon i Øst.

Hermed skal intet være sagt om denne kultursynteses mulighet eller umulighet. Men man har, etter mitt skjønn, rett til å hevde at mange av de fremste humanister gjorde alvor av forsøket på å vedkjenne seg hele den europeiske kulturarv. Det som ikke lyktes på det kirkepolitiske plan, det lyktes for en del på det humanistiske.

Høydepunktet i dette storstilte forsøk på å vedkjenne seg den europeiske åndsarv som en helhet, møter vi hos Erasmus Rotterodamus. Her kan det bare bli tale om å berøre et par punkter i hans kolossale forfatterskap. Erasmus har skrevet mer papir enn han selv veide, som Villh. Andersen sa.

I hans bøker er praktisk talt hele vår kulturarv til stede, i tanke og i ord. Ofte siterer han de klassiske forfattere, hedenske og kristne, men enda oftere anfører han dem uten å nevne navn. Kunne vi identifisere alle hans sitater og allusjoner — noe jeg tror er uoverkommelig — ville antagelig enhver bli overbevist om at denne hans stil, hans *modus scribendi*, gjenspeiler hans kultur-syntese.

Erasmus betror sine venner at han ikke kan lese f. eks. Ciceros skrifter uten «å kysse bokenes blader og ære dette hellige hjerte som er innblæst av himmelsk ånd». Og han fristes til å utbryte: Hellige Sokrates, ora pro nobis. — «Sanctus» sier han om begge disse hedninger.

Selv om evangeliene, etter Erasmus' mening, er den høyeste åpenbaring, er de likevel ikke isolert fra all annen kultur. Den beste religion hviler på den skjønneste kulturgrunn. Hans årelange arbeide med Det nye testamente vitner om denne oppfatning. At han er den første som har gitt ut Det nye testamente på gresk, er vel kjent. Det er for øvrig ikke uten grunn at han, til dels skarpt, setter skille mellom Det gamle og Det nye testamente. Det er Det nye testamente som først og fremst er en antikk, klassisk tekst. Og det er som sådan han leser den, tolker den, kommenterer den, oversetter den, para-

fraserer den. Det nye testamente er for ham en bok som har sin opprinnelse i klassisk dannelselse, humanitas, paideia.

Jeg vet ikke om ordet dannelselse, «bildning» forekommer i den svenske bibeloversettelse. I den norske er «dannelselse» kommet inn ett eneste sted, i et av de gammeltestamentlige apokryfer. Det tilsvarende sted i den svenske oversettelse (1921) har «tukt».

Tukt og opptuktelse er de ord som iallfall i det norske nytestamente gjengir det greske ord for oppfostring, kultur, paideia. At så er tilfelle, skyldes ikke Erasmus, men hans motstander. Luther har i sin bibeloversettelse fra 1534 konsekvent gjennomført det gammeltestamentlige oppdragelses-syn, det som av Sigmund Mowinckel er forklart slik: «Oppdragelse» var «tukt»; «stokken» nevnes ofte som et vesentlig pedagogisk hjelpemiddel. Men selvsagt har skriveøvelser hørt med, legger han til.

I Luthers Nye testamente finnes som gjengivelse av paideia-ordene nesten bare det sterkeste tukt-begrep han kunne finne. Således er «paidevtés» (Rom. 2, 20), oppdrager, lærer, som Erasmus gjengir med «eruditor» (lik Vulgata) og som den eldre tyske oversettelse gjengir med «lerer» og King James' version 1611 med «instructor», av Luther oversatt med «züchtiger» — et ord som på hans tid kunne brukes om skarpretteren, bøddelen.

Dette er ugresk. Erasmus visste, som god greker, at paideia har etymologisk forbindelse med paidiá, lek. Når man studerer Luthers oversettelse, synes man det er mistenkelig kort vei mellom paidevo (å oppfostre) og paio (å slå).

Enda Erasmus i sine utallige noter til Det nye testamente gang på gang forklarer hva paideia-ordene betyr, har det iallfall prelet av på Luther og på de nordiske bibeloversettere som fulgte i hans spor — i motsetning til de engelske oversettere. Det er ikke min oppgave å avgjøre hva som er «riktig». Jeg skulle tro at den påfallende og konsekvente forskjell må forklares, ikke bare teologisk, men ut fra forskjellig menneskesyn og kultursyn.

I den dansk-norske litteratur har ingen uttalt seg med slik varme om Erasmus som Ludvig Holberg. — Holbergs svenske samtidige, P. P. Ekwall har i en disputas lovprist Erasmus som poet mer enn noen annen har gjort. Likevel kjenner jeg ingen i Norden som har gitt uttrykk for den Erasmiske «bildning»s-tanke slik som Esaias Tegnér.

Med fare for å bringe enda flere ugler til Athen enn jeg allerede har gjort, vil jeg bare minne om at vi også hos Tegnér finner den skarpe atskillelse, ja motsetning mellom kristendom og teologi. Og videre: Når Tegnér ville lese Det nye testamente som en gresk bok, betyr det ikke bare at den må leses på grunnsproget, men at den må ses i gresk perspektiv, i sammenheng med den greske «fornværlid, vars färger den bär». — Tegnér innprenter sine prester, nøyaktig slik som Erasmus hadde hevdet, at de skulle søke til de hellige skrifter hos grekerne — «ty heliga äro de, även om de skulle kallas för hedniska».

Slik som Erasmus i sine Colloquia skrev: Kanskje har Kristi ånd utgydt seg videre enn vi pleier å utlegge det, slik sier Tegnér — åpenbart med tanke på 2. Tim. 3, 16 (om Skriften som «theópnevstos», innblæst av Gud og derfor nyttig til paideia) — «Att neka teopnevsti är att neka principen för allt som har något värde i mänskligheten: men att inskränka den inom några få personer bland judarna är hädiskt vanvett».

Både Erasmus og Tegnér hevder entydig at kulturen er eldre enn kristendommen, ja den siste er fremstått av den første, som derfor bør holdes i akt og ære.

Når Erasmus taler om den «connexus» som finnes mellom antikens humanitas, paideia, og Det nye testamente, svarer det helt til Tegnér's ord om at kristendommen ikke engang som åpenbaring betraktet står isolert, men i den nøyeste «sammanhang med den föregående (och) den omgivande tiden». Kristendommen er frem-sprunget av «en föregående bildning», sier han, og det er vel tillatelig her å oppfatte «bildning» i betydningen paideia: kultur og kulturtradisjon. — Ja Tegnér sier det så skarpt: «Kunde det finnas en kristendom, om icke en hedendom föregått?» Det er en ekte Eras-misk setning.

Men dertil må også føyes at de begge betraktet kristendommen som en fullkommengjøring, en fullending av humanitas, av bildning, både i den personlige og i den åndshistoriske betydning av paideia:

Kristendom, det är bildningens höjd.

De to kristne humanister hyllet de samme idealer, og de hadde mange felles kjetterier. For dem begge var Johannes-evangeliet en

kjær bok. Begge satte Origenes høyt, den kirkefader som ble kjetterdømt av kirken og svertet av Luther. — Slik som Tegnér hyllet «vetandets klarhet och hjärtats fromhet», slik hadde Erasmus valgt som devise: «Litterae et pietas».

Og begge gjorde front mot de samme fiender. På lignende vis som Erasmus i *Antibarbari* 1520 ville mobilisere den klassiske litteratur mot sin tids kulturelle forfall — slik uttalte Tegnér i sin siste forelesning her på karolinska lärosalen i Lund 1824: «Redan en gång förut har klassiska litteraturen räddat Europa ur barbariet». Og han legger til noen ord som opphever tidsavstanden mellom ham og oss: «Återgången dit är ännu icke omöjlig. Den närvarande tiden söker åtminstone allahanda vägar till detta mål».

Derfor kjempet han — som tidligere humanister — *pro humanitate*.

ENGLAND I DEN SVENSKA FÖRFATTNINGS-
DISKUSSIONEN 1771—72

AV

BIRGER SALLNÄS

När Gustav III genomförde sin statskupp gjorde han det i känslan av att ha Frankrikes stöd att falla tillbaka på. Det är lätt att påvisa ett intimt samband mellan Gustav III:s åtgärder och de råd och anvisningar han mottog från Paris. Sedan den kompositions-politik, som han under sin vistelse i Paris februari—mars 1771 blivit rådd att driva, misslyckats, stödde den franska utrikesledningen Gustav III i hans revolutionsplaner och ställde pengar om ock i begränsad omfattning till hans förfogande. Revolutionen hälsades med jubel i Frankrike i olika kretsar. Det finns all anledning att betona Gustav III:s beroende av Frankrike fram till statskuppen.

Det är heller inte alls osannolikt, att Gustav III redan 1772 innerst syftade till att nå fram till en maktställning, som påminde om den franske kungens. Men han måste ha insett, att den politiska situationen i Sverige icke tillät något sådant. Han var tvungen att nöja sig med en ställning, som i varje fall formellt karakteriserades av en viss maktbalans mellan de olika statsorganen. Det som låg inom räckhåll för honom 1772 var en författning, som hade sin motsvarighet inte i Frankrike men väl i ganska stor utsträckning i England.

De två första engelska konungarna av den hannoverska ätten var båda födda utanför England och ingendera behärskade landets språk; båda var tillika obetydliga som människor och regenter. Följden blev att den politiska makten i betydande utsträckning kom att tillhöra parlamentet och regeringen. När George III besteg tronen inträdde en radikal förändring enligt den äldre forskningen. Den nye kungen kände sig som engelsman, var intensivt intresserad av de politiska problemen och var beredd att till det yttersta bevaka de kungliga prerogativ, som den engelska konstitutionen tillerkände honom. Han ville upphäva den praxis som utbildats under de två första Georgarnas tid och lyckades också till en tid. De första tjugo åren av hans regering kan betraktas som den engelska kungamaktens renässans, även om den kungliga maktutövningen i stor

utsträckning skedde via parlamentet på det i 1700-talets England gängse sättet: genom korruption. Under 1760-talet laborerade George III med olika regeringar, som han hade svårt att komma överens med, men år 1770 bildade torychefen lord North en ministär, som helt följde kungens intentioner.¹

Denna uppfattning har bestritts av L. B. Namier, nu senast i hans bok *Personalities and Powers* (1955). Han menar, att konstitutionell praxis under George III:s tid inte skilde sig mycket från den som tillämpades under George I och George II. Man kan inte påstå, att George III strävade efter att öka sin personliga makt, men han hade en stark känsla för sina kungliga plikter. Hurudan nu verkligheten tedde sig, så uppfattades i Sverige konstitutionen i England som en författning, inom vilken jämvikt rådde och där den exekutiva makten låg hos kungen. Det är detta som tilldragit sig de samtida kommentatorernas uppmärksamhet och som inbjudit till jämförelser.

De situationer, i vilka George III och Gustav III befann sig, erbjöd f. ö. stora likheter. Båda var födda inom det land, vilket de satts att regera över, i motsats till sina båda företrädare. Just omständigheten att de var födda inom landets gränser var båda angelägna att framhålla. När George III första gången talade till parlamentet yttrade han bl. a.: »Born and educated in this country, I glory in the name of Britain»,² medan Gustav III, när han 1771 öppnade sin första riksdag yttrade: »Född och uppfödd ibland Eder har jag alltifrån de spädate år lärt att älska mitt fädernesland».³ De sammanfallande formuleringarna utgör en illustration till det likartade i de båda kungarnas ställning. Gunnar Kjellin har pekat på samstämmigheten mellan Bolingbroke's politiska tänkesätt å ena sidan och Gustav III:s propaganda och konkreta politiska åtgärder å den andra.⁴ George III hade som kronprins studerat Bolingbroke's skrifter.

Det fanns alltså påtagliga beröringspunkter mellan den politiska situationen i England och Sverige mot frihetstidens slut. Samtiden

¹ Se t. ex. H. Valentin, *Kabinettspolitiken och kampen om kolonierna* s. 361 ff. (Världshistoria utg. av Tunberg o. Bring, del X, 1930).

² *The annual register or a view of the history, politics and literature for the year 1760* s. 248 (1789).

³ Gustav III:s skrifter I s. 74 f.

⁴ *Festskrift till Gottfrid Carlsson* s. 323 ff. (1952).

har också observerat detta. Att parallellen med England var aktuell för de s. k. hovpartisterna framgår av ett yttrande av Fredrik Carl Sinclair i mars 1771: »Enligt min övertygelse är vid riksdagen intet annat att göra än att följa engelske konungens exempel, d. v. s. söka skaffa sig ett parti, som behärskar parlamentet. Även bröderna Scheffer har arbetat efter denna linje.⁵ I ett långt brev till Gustav III av den 1 september 1771 propagerade grevinnan d'Egmont för ett regeringssätt, som närmast hade sin motsvarighet i England.⁶ Undersöker man broschyrlitteraturen under år 1771 och 1772 finner man att det skrevs åtskilligt om de politiska förhållandena i England. Den engelska författningen jämfördes med den svenska och man drog slutsatser, som var avsedda att tillämpas på den aktuella situationen.

Det i Sinclaires uttalande dokumenterade intresset för förhållandena i England kan sammanställas med en broschyr med titeln *En kinesisk filosofs egna tankar om engelska friheten*. Man kan fastställa ungefär när den utkom, ty den omnämnes som utkommen av trycket i Stockholms posttidningar för den 21/1 1771. Broschyren är den första i en svit som behandlar den engelska konstitutionen. Den engelska författningen ställs upp som ett mönster. Det påpekas upprepade gånger, att dess styrka främst låg i den relativt starka konungamakten. Det vore en olycka för England, om dess konung avstod från några av sina rättigheter. Ett par citat skall anföras: »All närmare kantring av engelska konstitutionen åt demokratiska sidan, allt försvagande av konungamakten bleve följaktligen om ej alldeles en bane så åtminstone en ren avprutning på dess nationella frihet» (s. 10). »Om därför detta folk, förtjust av blint nit, någonsin skulle dåras av frihetens irrbloss i den inbillning, att med det monarkiska väldets minskning, få sina rättigheter ökade, bleve det i sitt hopp mästerligen bedraget. Ty alla de juveler man ryckte ur kronan, och all den glans man filade ur sceptren, skulle i stället lämna öppet fält för deras korrupcion och ingrepp, i vars värjo avplockningarna kommo att stanna.»

⁵ C. T. Odhner *Sveriges politiska historia under konung Gustav III:s regering* I, s. 41 (1885).

⁶ La Comtesse d'Egmont — — — d'après ses lettres inédites à Gustave III par La Comtesse d'Armaillé s. 222 ff. (1890).

Broschyrens författare är Daniel Helsingius. Skriften utkom anonymt, men dess hela uppläggnings med mängder av omfattande noter och ständigt återkommande alluderings på förhållandena i det gamla Rom pekar mot Daniel Helsingius, som är känd för detta skrivsätt.⁷ Senare har denne själv i *Dagligt Allehanda* talat om, att han skrivit broschyren ifråga.⁸ Helsingius' författarskap är något överraskande med hänsyn till det förut refererade innehållet i skriften. Den ivrige mösskribenten poängterar med styrka vikten av en relativt stark kungamakt, en synpunkt som sannerligen icke tillhörde dem, som var gängse bland mössorna. I sin förut nämnda artikel i *Dagligt Allehanda* uppger Helsingius, att hans skrift vunnit uppskattning på högsta ort och att han blivit uppkallad till Adolf Fredrik kort före dennes död och att denne uttalat sitt gillande av skriften i fråga. Som vittnen åberopar han vid hovet verksamma personer. Han antyder också, att mycket annat skulle kunna anföras för att vederlägga hans kritikers mening, »att han klivit med försmädelser ända upp på tronen». Dessa Helsingius' uppgifter sammanställda med skriftens innehåll, och Sinclaires visade intresse för förhållandena i England ungefär vid samma tid som broschyren publicerades gör det ej osannolikt, att kungahuset eller i varje fall hovpartiets ledare på ett eller annat sätt stod bakom skriftens tillkomst.

Helsingius tillhörde knappast dem, vilkas uppträdande i alla situationer bestämmes av övertygelse. Han var möjlig att påverka med olika medel. Han arbetade åren 1773—74 på att få behålla full lön från antikvitetsarkivet, trots att han ansökt om avsked och trots att det var bestämt, att arvodet skulle användas på annat håll. C. F. Scheffer befrämjade Helsingius' sak och som motprestation uppträdde Helsingius som god rojalist i sina artiklar i tryckfrihetsfrågan. Den 17 maj 1774 skrev Scheffer till Helsingius: »Det fögnar mig hjärteligen, att H. Kl. sekreteraren fått nu uppvakta vår nådige konung. Saken bör nu inte möta några svårigheter.»⁹ Tre veckor

⁷ O. Sylwan, *Svenska pressens historia* s. 454 ff. (1896). Sylwan anger Helsingius som författare till nämnda skrift.

⁸ *Dagligt Allehanda* 1774 nr 98. Fil. dr G. Kjellin har fäst min uppmärksamhet på denna uppgift. Även Hörnström uppger Helsingius som författare (HT 1944 s. 105).

⁹ Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten 1774—1787* s. 106 (1951).

tidigare hade Helsingius avslöjat sig som författare till En kinesisk filosofs tankar. Någon större fördel av sin rojalism drog inte Helsingius. Han dog redan i augusti 1774. Det skedda visar emellertid, att det på intet sätt bör anses orimligt, att Helsingius 1771 gav uttryck för tankegångar som inte stämde med dem han i allmänhet brukade hävda. Han kunde ställa sin vassa penna till förfogande för olika meningsriktningar.

På sommaren 1771 utkom en broschyr med titeln *Avhandling om Englands och Polens borgerliga författningar*. Den är undertecknad med signaturen *Civis*, är daterad den 15 juli och omnämnes i Stockholms Posttidning för den 25/7. Funderingarna över den engelska författningen går ut på att visa nödvändigheten av en relativt stark men inte oinskränkt konungamakt. Broschyren bär ett motto:

»Lämna dem den makt de hava
Makten ligger i viktskålar två
Märk att de kund göra tänkbar skada
Om ej jämnvikt dem skull nå»

Mottot är sedan försett med kommentar i form av noter, i vilka framhålles, att Englands historia visar »vad skada partier eller olika tänkesätt uti engelska parlamentet kunnat göra samhället utan konungars jämnvikt och decision». »Engelska konungarnas jämnvikt eller decision» har flera gånger räddat landet från svåra olyckor, nu senast från kriget med Spanien »ty konungen skiljer ont från gott och håller jämnvikten». Detta är en förkunnelse som går påfallande väl ihop med de vid broschyrens publicering aktuella kompositionsplanerna, ty det är ganska uppenbart att avsikten med Gustav III:s kompositionspolitik var att skapa en jämnvikt mellan partierna, som skulle tillåta kungen själv att fälla avgörandet.

Civis' broschyr fick inte stå oemotsagd. En replik dök snart upp, redan i augusti månad. Den omnämnes i Stockholms Posttidningar för den 12 augusti 1771. Den hade fått titeln *Svenska frihetens företrädare framför engelska och polska regeringen*.¹⁰ Författaren söker

¹⁰ Skriften ger vissa uppgifter av värde för kännedomen om broschyrers spridning: ».....allt detta kan ej uppväga på långt när den usla lyckan att sällan få sälja omkring 5 à 600 exemplar. Ofta händer att en grundlig skrift ej finner mer än 1, 2 à 300 köpare och då har auctor ej fått mer än blotta utgiften och ofta händer, att han förlorar halva kapitalet».

visa, att det svenska regeringssättet är att föredraga framför det engelska. Den engelske monarken ägde större maktbefogenheter än som var lämpligt. En äregirig kung kunde urholka friheten till att bli blott och bart ett namn.

I september var Civis klar med en replik med titeln Bihang till avhandlingen om Englands och Polens borgerliga författningar. Hans inställning är oförändrad och han bemöter i ganska vänskaplig ton sin kritiker. Samma tankegång utvecklade Civis i november 1771 i en skrift som kallades Reflexioner angående romerska republikens olyckliga tillstånd efter konungamaktens avskaffande. Det var gott och väl att »odalstånden» — syftningen på den aktuella situationen i Sverige är ju uppenbar — erhöll ökade rättigheter och fick tillträde till republikens högsta ämbeten »men som en tredje makt i staten feltes, nämligen en behörig konungamakt, till att kunna hålla den erforderliga jämnvikten», så blev resultatet av den politiska utvecklingen frihetens undergång. Banemännen var Caesar och Augustus.

Under januari och februari 1772 propagerade Civis för samma teser i två broschyrer, Reflexioner angående blandade ämnen och Reflexioner angående den lagstiftande makten i England med mera. I den förra uppmanas läsaren bl. a. att ta del av konungens tal till ständerna och i den senare, som är daterad den 26 februari 1772, citeras utdrag ur Georg III:s tal till parlamentet vid dess öppnande den 21 januari 1772 och ur parlamentets underdåniga svar. George III framställes som vis, mild och ståndaktig.

Det är inte på något sätt förvånande att man använde England som föredömligt exempel i propagandan för ökad konungamakt i Sverige. Visserligen kan man tycka att Frankrike låg närmare till, där ju kungens makt var större. Det är emellertid två omständigheter som man härvid bör komma ihåg. Möjligheten att göra den svenske kungen enväldig förelåg knappast 1771—72, och det hade varit i hög grad opsykologiskt att uppställa en absolut monarki som mönster. Vidare var ju Frankrike vid denna tid ett rike, vars makt var i avtagande, medan England efter de koloniala framgångarna i Nordamerika och Indien och före motgångarna i nordamerikanska frihetskriget framstod i förklarad glans. Det var m. a. o. propagandamässigt sett mycket lämpligt att hämta sina exempel från England, när man ville understryka betydelsen av en stark kungamakt.

Det kan anses säkert att En kinesisk filosofs tankar är skriven av Daniel Helsingius. Det torde av det föregående ha framgått att huvudtesen — nödvändigheten av en relativt stark kungamakt — är densamma i En kinesisk filosofs tankar och Civis' skriftserie. En fråga inställer sig omedelbart: döljer sig Helsingius under pseudonymen Civis? Mycket talar för att så är fallet. Först och främst vill man framhålla den gemensamma tendensen och att Civis' skrifter och En kinesisk filosofs tankar ger ett bestämt intryck av att ingå i samma broschyrserie. Några mer speciella skäl för en identifiering av Civis som Helsingius skall anföras. Sylwan har framhållit, att Helsingius var klassiskt bildad och att hans förebilder utgjordes av de klassiska författarna. »Han älskar», skriver Sylwan, »att i raska drag utkasta skildringar från den antika historien, som han utger för att vara blott exempel till varning eller föredöme, men som vid närmare påseende visa sig innehålla lätt begripliga hänsyftningar på dagens politiska förhållanden i Sverige».¹¹ En kinesisk filosofs tankar innehåller en notapparat, som är betydligt mera omfattande än själva texten. Till mycket stor del innehåller den jämförelser med de romerska förhållandena. Civis' båda skrifter om Englands och Polens borgerliga författningar har ingen notapparat med alluderings på Rom. Den jämförande kommentaren kommer i stället i Civis' nästa skrift i serien: Reflexioner angående romerska republikens olyckliga tillstånd efter konungamaktens avskaffande. I en kinesisk filosofs tankar skriver Helsingius: »Denna verkande makt sökte och erhöll Rom så ofta den till republikens räddning fanns nödig i sin diktator. Strax efter den siste Tarquins uteslutande från tronen och konungamaktens upphävning, vars jämna styrka bibehöll samspelet mellan frälse och ofrälse stånden, gick allt i denna delen förlorat». Härefter följer en målande skildring av de sociala striderna i Rom. Civis skriver i Reflexioner angående Romerska republikens olyckliga tillstånd etc.: »Det var under detta olyckliga tidevarvet, nämligen efter konungamaktens avskaffande i Rom, som romarna delte sig uti 2:ne makter. Den ena bestod av adeln och den andra av odalståndet eller plebejerna. Hämnd och misstroende med mera likt ett blåsväder tände oenighetselden dem emellan.»

I en kinesisk filosofs tankar påpekas (s. 8) att den engelska för-

¹¹ Sylwan, Svenska pressens historia s. 454.

fattningen på ett lyckligt sätt var balanserad men att denna balans saknades i Rom. Civis skriver i nyssnämnda skrift om förhållandena i Rom: »Men som en tredje makt i staten feltes nämligen en behörig konungamakt till att kunna hålla den erforderliga jämnvikten emellan de tvenne andra makter så var det omöjligt att likheten och förtroligheten mellan dem (odalstånden och adeln) kunde länge bibehållas» Inställningen till Caesar är också lika i de båda skrifterna: han är tyrannen.

En kinesisk filosofs tankar slutar på följande sätt: »Om därför, min läsare, den dagen någonsin uppgår, att man såge en prins på engelska tronen av efterlåtenhet bortslumra den minsta av sina höga rättigheter, om en slug och allmänhetens tycke intagande man Men jag måste stanna i brist på papper.» Den åsyftade är utan tvivel den engelske demagogen John Wilkes, som uppträdde mot George III. Wilkes återkommer gång på gång i Civis' broschyrer.

Problemet om Civis' identitet kompliceras emellertid av en omständighet. Den 14 februari 1772, alltså innan den sista broschyren i Civisserien publicerades, offentliggjordes i Dagligt Allehanda en artikel under titeln »Provbitar, hämtade av äldre tiders hävder på smickrans verkan och framlagda till herr bibliotekarien Gjörwells mognare granskning». Helsingius har av Gjörwell utpekats som författare, av allt att döma med rätta.¹² Helsingius ger en hätsk bild av Augustus, en skildring som ansågs syfta på Gustav III. Det råder heller intet tvivel om att den kan tolkas så. Men samtidigt utgör den och följande artiklar i Dagligt Allehanda ett mycket skarpt angrepp på Gjörwell. Helsingius själv förnekade varje syftning på Gustav III. Med tanke på Helsingius allmänna läggning kan man med skäl anta att artikeln av 14 febr. i Dagligt Allehanda är en extratur som Helsingius tillåtit sig framför allt för att komma åt Gjörwell.¹³

Det var emellertid inte bara i Sverige man jämförde den engelska och den svenska författningen. Det skedde också i England och då närmast med anledning av Gustav III:s revolution. I Sverige gjorde

¹² Odhner a. a. s. 56, Sylwan a. a. s. 475 f.

¹³ Att man i kretsen kring kungen tog angreppet allvarligt framgår därav, att det första längre genmålet på »Profbitar», infört i Dagligt Allehanda för den 19 februari, synes ha författats av ingen mindre än Carl Fredrik Scheffer. Koncept, daterat den 15/2, är skrivet med Scheffers hand. Det finns i Scheffersamlingen (RA). Fil. lic. Helle Stiegung har försett mig med denna och även andra upplysningar.

man det för att belysa bristerna i den svenska författningen, i England för att framhäva fördelarna hos den engelska konstitutionen. I november 1772¹⁴ publicerades i England »A parallel between the English government and the former government of Sweden by J. L. D. L.» (Jean-Louis de Lolme).¹⁵

De Lolme var född i Genève. Han studerade med framgång juridik och ägnade sig några år under 1760-talet åt advokatyrket. Han kom emellertid att speciellt ägna sig åt författningsfrågor och särskilt den engelska konstitutionen. Han slog sig också ner i England och förvärvade snart en grundlig kännedom om det engelska författningslivet. År 1771 utgav han *La constitution de l'Angleterre*. Boken gjorde honom känd i vida kretsar. Det är den i denna bok dokumenterade grundliga kännedomen om Englands författning, som sedan ånyo framkommer i *A parallel between etc.*¹⁶ Det finns ingen anledning att här i detalj redogöra för de Lolmes skrift.¹⁷ Det må räcka att antyda huvudtanken i densamma. Skillnaden mellan Sveriges författning under frihetstiden och Englands författning låg främst i konungens ställning. Enligt de Lolme förelåg det ingen risk för en revolution i England i stil med Gustav III:s i Sverige, eftersom den engelske kungen redan var i besittning av de maktbefogenheter, som Gustav III förvärvat genom revolutionen. Styrkan i den engelska författningen var konungens relativt starka ställning, speciellt det förhållandet att han hade exekutivmakten. Frihetstidens Sverige däremot kunde trots sin konung icke ens karakteriseras som en monarki utan borde betecknas som en aristokrati med alla dess svagheter. »The English constitution is founded entirely upon dif-

¹⁴ Kjellin, Rikshistoriografen Anders Schönberg (1952) s. 394 n. 24.

¹⁵ Om de Lolme se Edith Ruff, Jean-Louis de Lolme und sein Werk über die Verfassung Englands (Historische Studien, H 240, 1934).

¹⁶ Han hänvisar direkt till *La Constitution de l'Angleterre* (s. 59) men upprätthåller samtidigt fiktionen om olika författare: »and to speak in the words of mons de Lolme, from whose account of the English government I have borrowed many of my ideas and principles, — — — —». Sina kunskaper om Sveriges författning under frihetstiden tycks de Lolme huvudsakligen ha fått från ett arbete av G. Archenwall, *Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europaeischen Reiche im Grundrisse*, Göttingen 1762. (A parallel s. 5). De Lolme har på åtskilliga ställen gett felaktiga upplysningar om de konstitutionella förhållandena i Sverige under frihetstiden. Hans kunskaper om den svenska författningen var inte på långt när så djupgående som om den engelska.

¹⁷ Den finns f. ö. refererad hos Ruff.

ferent principles. It has not made the king the servant and ostensible tool of an aristocratical assembly: it has vested him with prerogatives that make him truly and really a king».¹⁸

Som synes understryker de Lolme ungefär samma synpunkter på förhållandet mellan den svenska och den engelska konstitutionen som hävdas i En kinesisk filosofs tankar och i Civis' broschyrer. De Lolmes åsikt att Sverige under frihetstiden var en aristokrati återfinnes i en rad av Gustav III:s yttranden i samband med revolutionen. Konungen sade sig ha krossat aristokratien. Om man skulle betrakta de Lolmes skrift som ett inlägg i den svenska partistriden, måste den karakteriseras som ett angrepp på frihetstidens författning och ett försvar för ökad kungamakt i Sverige. Den har emellertid icke blivit översatt till svenska, och den hör knappast heller hemma i den svenska politiska replikväxlingen utan bör ses som ett inlägg i debatten om den engelska författningen, varvid förhållandena i Sverige skildras relativt utförligt för att författaren dymedelst skall kunna skapa en för hans syften önskad kontrastverkan. Men de Lolme har varit känd i Sverige. Man finner hans skrift *La constitution de l'Angleterre* citerad i *Dagligt Allehanda* för den 3 mars 1774 i en artikel med titeln Några strödda tankar över den i Kgl Svea hovrätt väckta fråga om tryckfrihetens bestånd. Artikeln är skriven av Daniel Helsingius, vilket framgår av *Dagligt Allehanda* för den 2 maj 1774. Men när Helsingius i *En kinesisk filosofs tankar* lade fram sina synpunkter på den engelska konungamakten, kan han dock ej gärna ha känt till de Lolmes skrift i ämnet. En kinesisk filosofs tankar omnämnes redan den 21 jan. 1771 i *Stockholms posttidningar* och dess företal är daterat den 24 december 1770. De Lolmes skrift om den engelska konstitutionen har 1771 som tryckår.

År 1772 publicerades i England en skrift kallad *State Papers relating the change of constitution of Sweden*. Den bestod av översättningar av en rad tal som konungen och riksdagens talmän hållit och en översättning av 1772 års regeringsform. Vem översättaren var får man icke veta. Samme man som 1772 publicerat ovanstående aktmaterial gav emellertid 1773 ut en skrift med titeln *Candid thoughts on the parallel between the English constitution*

¹⁸ A parallel s. 23.

and the former government of Sweden. Med utgångspunkt från regeringsformens text går han till rätta med de Lolmes skrift på enskilda punkter och påvisar, hur denne på åtskilliga ställen missuppfattat den svenska regeringsformen. Men i huvudsaken är han ense med de Lolme. Den balans, som fanns i den engelska författningen, återfanns icke i den svenska, vilket var orsaken till dess fall. Kungens roll 1772 beskrives på följande sätt: »He has secured them from all their sufferings. He has given them a form of government, in which he has voluntary put many restraints upon his own power. He has declared his ambition to rise no higher than to be the first among a free people and it must be that people's own fault if they do not become great and flourishing».¹⁹

I vilket sammanhang skall de här behandlade svenska broschyrerna sättas in? De har ju alla till ändamål att propagera för ökad kungamakt med den engelska författningen som mönster. Den första skriften i serien *En kinesisk filosofs tankar* omnämnes första gången den 21 januari 1771, den sista, *Civis' skrift Reflexioner* angående den lagstiftande makten i England med mera är daterad den 26 februari 1772. Vid denna tid skrev den franske ambassadören i Stockholm, Vergennes, till sin chef i Paris: »Il (Gustav III) n'aspire pas au pouvoir absolu de Charles XI et de Charles XII, mais il veut avoir, comme le roi d'Angleterre, les mains liées pour le mal, libres pour le bien.»²⁰ Så länge kungen icke beslutat sig för att genom en revolution förändra författningen och allra helst efter Choiseuls avsked som fransk utrikesminister i december 1770 låg det nära till hands att använda den engelska författningen som argument för en kunglig maktökning också i Sverige. Resultatet av Gustavs underhandlingar med de politiska ledarna i Paris blev ju också att ett försök skulle göras med kompositionspolitiken. Kompositionsplanerna stäcktes definitivt genom mössornas räfst med hattarna i rådet i april 1772. Kungen blev omgiven av idel mösspolitiker, vilka han hjärtligen avskydde. Hans förut ganska vaga revolutionsplaner tog fast form. Det författningssideal som hade sin förebild i det engelska var ej längre på samma sätt aktuellt. Det kunde tvärtom befaras bli en black om foten efter en lyckligt genomförd statskupp.

¹⁹ *Candid thoughts etc.* s. 23.

²⁰ La Comtesse d'Egmont — — d'après ses lettres inédites à Gustave III par La Comtesse d'Armaillé s. 246 f. (1890).

VEM VÅLLADE
NÖRDLINGENKATASTROFEN 1634?

EN STUDIE I PROPAGANDA

AV

GÖRAN RYSTAD

Slaget vid Nördlingen den 5—6 september 1634¹ är inte endast den kanske blodigaste drabbningen under trettioåriga kriget, utan också med hänsyn till sina militära och framför allt politiska följder en av de mest avgörande händelserna under kriget. Skapandet av Heilbronnförbundet våren 1633 hade inneburit en mycket stor framgång för Axel Oxenstierna. Detta evangeliska förbund tycktes innebära en garanti för fortsatt gemensam kamp mot kejsaren och för fortsatt svensk ledning av denna kamp. För rikskanslern var det dock oåterkalleligen nödvändigt att också få med de nordtyska ständerna i Heilbronnförbundet. Svårigheterna var emellertid nästan oöverstigliga. Kursachsens negativa hållning till den svenska politiken kunde inte rubbas, och i fråga om Brandenburg utgjorde den svenska satisfaktionsfrågan en klippa, på vilken alla försök till samförstånd strandade. Ett annat problem utgjorde förhållandet till Frankrike. Visserligen förnyades Bärwaldetraktaten i början av 1633, men mellan de båda parterna fanns ett starkt, ömsesidigt misstroende. Oxenstierna såg med oro Frankrikes växande inflytande vid Rhen, och fransmännen sökte systematiskt öka sitt inflytande också i Sydtyskland på Sveriges bekostnad.

I början av mars 1634 samlades i Frankfurt am Main medlemmarna i Heilbronnförbundet till sin tredje förbundsdag. Också de nordtyska ständerna var representerade. Axel Oxenstiernas försök att inlemma också dem i förbundet misslyckades dock. Vad som ytterligare bidrog till det för svenskarna olyckliga förloppet av Frankfurtkonventet var den militära utvecklingen, och det definitiva dräpslaget gav slaget vid Nördlingen.

Denna uppsats har tillkommit i samband med en större undersökning rörande krigsnyheter och propaganda under trettioåriga kriget, vilken kommer att publiceras inom kort. Behandlingen och bedömningen i denna uppsats av de samtida flygskrift- och tidningsrelationer, som utgör de viktigaste källorna till slaget vid Nördlingen, baserar sig på nämnda undersökning, till vilken generellt hänvisas.

¹ Om intet annat anges följer dateringarna nya stilen.

Slagets militära förutsättningar var i korthet följande. Den svenske fältmarskalken Gustav Horn och hertig Bernhard av Weimar förde befälet över var sin armé i Sydtyskland. Mellan dem rådde en stark rivalitet. Ingendera av de båda befälhavarna ville underordna sig den andre, och samarbetet var synnerligen bristfälligt. Oenighet om hur operationerna skulle samordnas och tvister om inkvarteringar försämrade ytterligare förhållandet.

Efter Wallensteinuppgörelsen i början av år 1634 hade den kejserliga armén reorganiserats. Högste befälhavare blev konung Ferdinand av Ungern — sedermera kejsar Ferdinand III — med Gallas som generallöjtnant. Den senare var den reelle överbefälhavaren, medan ärkehertigens utnämning närmast var motiverad av propagandistiska skäl. Med denna här förenades en bayersk-ligistisk under Aldringen.² Från Italien väntades en spansk armé under kardinalinfanten Ferdinand på väg till Nederländerna. I mitten av maj tågade den kejserlig-ligistiska armén mot Regensburg. Hertig Bernhard lyckades förstärka den svenska garnisonen men kunde i övrigt intet uträtta mot den överlägsna fienden, som inneslöt staden. Olika försök till diversionsmanövrer och därefter långvariga tvister och diskussioner fördröjde föreningen mellan Horns och Weimars arméer, och när föreningen äntligen kom till stånd, kom den för sent att rädda Regensburg, som efter ett tappert försvar kapitulerade den 16 juli.

Efter att Regensburg fallit trodde man på svensk sida, att den kejserliga hären skulle vända sig mot Böhmen, och Oxenstierna föranstaltade därför, att de båda svenska arméerna skulle åtskiljas för att återhämta sig, eftersom de lidit svårt av proviantbrist. Det visade sig emellertid att man räknat fel. Den kejserliga hären tågade nämligen i stället uppför Donau. Vid denna hotande underrättelse förenades skyndsamt Horns och hertig Bernhards arméer ånyo men kom för sent för att rädda Donauwörth, som kapitulerade den 6 augusti. Rhengreven Otto Ludvig, som belägrade Rheinfelden och Breisach, fick order att uppgge belägringarna och snarast möjligt förena sig med Horn och Weimar. Cratz, som med c:a 4000 man befann sig i Franken, tillkallades även. Hertigen av Würtemberg

² Överbefälhavare för den ligistiska armén blev kort därefter hertig Karl av Lothringen.

anmodades att uppbåda sitt folk. Stora kraftansträngningar gjordes för att stärka de förenade arméerna, så att Nördlingen, den enda återstående fasta orten i denna trakt av Tyskland, skulle kunna räddas. Regensburgs och Donauwörths fall hade gjort ett ytterst ogynnsamt intryck i Frankfurt, där konventet ännu pågick, och frågan om Nördlingens försvar fick en starkt politisk innebörd.

Den svenska armén lägrade sig vid Bopfingen, c:a en mil väst-sydväst om Nördlingen. Den belägrande kejserlig-ligistiska armén hade sitt läger på Schönfeld, en låg, vidsträckt höjd strax söder om staden. Den 2 september anlände den spanska armén och förenade sig med de övriga katolska arméerna. Två dagar senare företogs en stormning av staden, men angriparna slogs tillbaka. Det var emellertid uppenbart, att det endast var en tidsfråga när den skulle falla, om ingen undsättning kom. På kvällen den 5 september bröt den svenska armén upp från lägret vid Bopfingen och följande dag stod den avgörande huvuddrabbningen. Utgången blev en förintande katastrof för de protestantiska arméerna.

Slaget vid Nördlingen har rönt stor uppmärksamhet av forskningen, och åtskilliga specialundersökningar har ägnats däråt. Nämnas kan i första hand t. ex. de som gjorts av Fuchs,³ Fraas,⁴ Droysen,⁵ Struck,⁶ Leo,⁷ Jacob⁸ och Fuentes.⁹ Sedan har slaget givetvis behandlats i t. ex. översiktsarbeten om trettioåriga kriget, i vissa fall ganska utförligt,¹⁰ och dessutom i kortare uppsatser och diskussionsinlägg.¹¹ Det källmaterial som utnyttjats är så gott som uteslutande

³ J. Fuchs, Die Schlacht bei Nördlingen am 6. September 1634 (Weimar 1868).

⁴ O. Fraas, Die Nördlinger Schlacht am 27. August 1634 (Nördlingen 1869).

⁵ G. Droysen, Bernhard von Weimar (Leipzig 1885).

⁶ W. Struck, Die Schlacht bei Nördlingen im Jahre 1634 (Stralsund 1893).

⁷ E. Leo, Die Schlacht bei Nördlingen im Jahre 1634 (Halle 1900).

⁸ K. Jacob, Von Lützen nach Nördlingen. Ein Beitrag zur Geschichte des Dreissigjährigen Kriegs in Süddeutschland in den Jahren 1633 und 1634.

⁹ J. Fuentes, Batalla de Nördlingen (Memorial de Artilleria 61:5) (Madrid 1906).

¹⁰ Av störst intresse är framställningarna i H. Delbrück, Geschichte der Kriegskunst 4 (Berlin 1920) och J. Kretschmar, Der Heilbronner Bund (Lübeck 1922).

¹¹ Här kan nämnas J. Krebs' recension av Jacobs ovannämnda arbete (Historische Vierteljahrsschrift 1906 s. 409 ff.), H. Lembeck, Herzog Bernhard und Gustav Horn in der Schlacht bei Nördlingen (Würtemb. Vierteljahrshäfte für Landesgeschichte 33, 1927, s. 261 ff.), W. Kohlhaas, Die Katastrophe von Nördlingen 27

ett relativt litet antal samtida flygskrift- och tidningsrelationer. Historieskrivningen fram till och med Fuchs' och Fraas' ovan nämnda undersökningar baserades i utomordentligt stor utsträckning på den berättelse, som författats av Gustav Horn och som spreds som flygskrift med titeln *Relation Oder Aussführlicher Bericht / aller derjenigen Vrsachen vnd Motiuen, wo durch nicht allein die wohlgemeynte Intention, die Statt Nördlingen zu entsetzen / turbiert, sondern auch auff darauff erfolgtes Treffen dem gantzen Euangelischen Wesen ein grössers Vnglück zugezogen worden. Beschrieben von einem Fürnemmen Cauallier, welcher persönlich mit und darbey gewesen. In guter trewhertziger Nachrichtung also in Truck auff das kürtzeste verfertigt. Gedruckt im Jahr 1635.*¹² Den hornska relationen trycktes sedan upprepade gånger under 1600-talet såväl på tyska som franska.¹³

En del otryckt material hade dock redan då framdragits. Det gällde en i ett kapitelprotokoll i Köln intagen relation av en kejserlig värvningsofficer samt några brev från det kejserliga högkvarteret vid Nördlingen till krigskansliet i Wien och till kejsaren. Det viktigaste är ett brev från konung Ferdinand III av Ungern, sedermera kejsare, till kejsar Ferdinand II. Att detta material spelat en framträdande roll i den samtida nyhetsspridningen och lagts till grund för ett inte obetydligt antal flygskrifter och tidningsnotiser såväl i som utanför Tyskland har däremot aldrig uppmärksammats.

Ett antal samtida flygskrifter och tidningsnotiser publicerades av Droysen¹⁴ och Jacob,¹⁵ men större roll för historieskrivningen har den relation spelat, som 1884 publicerades av Weinitz. Det rör sig om en tysk översättning av spanjoren Diegos 1635 i såväl spansk som fransk version tryckta arbete om kardinalinfanten Ferdinands tåg från Italien till Spanska Nederländerna.¹⁶ Skildringen av slaget

Aug. 1634 (Zeitwende 10, 1934), L. Tingsten, Slaget vid Nördlingen, Ett trehundra-årsminne. Krigsvetenskapsakademiens Handlingar 1934, s. 198 ff.

¹² Den hornska flygskriften finns t. ex. i Zentralbibliothek, Zürich, Sign. Z. XVIII, 24/20, samt i Bibliothèque Nationale, Paris.

¹³ Jfr Fuchs s. 11 ff.

¹⁴ G. Droysen, Materialien zur neueren Geschichte (Halle 1885).

¹⁵ Jacob, Von Lützen nach Nördlingen, Anhang (Strassburg 1904). Cit. Jacob II.

¹⁶ F. Weinitz, Des Don Diego de Aedo y Gallart Schilderung der Schlacht von Nördlingen (Strassburg 1884).

är synnerligen utförlig, och Diegos relation har kommit att spela en framträdande roll i den senare historieskrivningen om drabbningen. Droysen t. ex. sätter denna källa högt, och bygger i inte obetydlig utsträckning sin framställning på den. Trots att Diegos skildring i själva verket är ett kompilationsarbete av minst sagt dubiöst slag har den kommit att jämte Horns relation inta en ställning som en huvudkälla till slagets historia. En av förklaringarna är säkerligen en högst berättigad önskan att få en motvikt till den hornska framställningen. En annan och kanske viktigare är att man varit helt ovetande om den officiella spanska relation, som på viktiga punkter ligger bakom Diegos framställning, ehuru väl den där starkt färgats och utbroderats, en relation, som lades till grund för tyska, franska, italienska och spanska flygskrifter.

Det intressanta med Diegos respektive Horns relationer är det sätt, på vilket de utnyttjats vid ställningstagandet till det problem, som kommit att framför andra fängsla uppmärksamheten i fråga om slaget vid Nördlingen, nämligen vad vi skulle kunna kalla skuldfrågan.

Varje nederlag brukar föda frågan vem som bär skulden, och i detta fall har den legat ovanligt nära till hands, eftersom vi hade två befälhavare, som rivaliserade om främsta platsen och mellan vilka ett notoriskt dåligt samarbete rådde.

I litteraturen om slaget vid Nördlingen har denna fråga om ansvarsfördelningen mellan hertig Bernhard och Gustav Horn kommit att spela en framträdande roll. Ofta har de olika forskarna lidelsefullt tagit ställning och den vetenskapliga debatten har förts med en hetta, som knappast gagnat den sakliga bedömningen av frågan.

Skuldfrågan, dvs. fördelningen av ansvaret för det katastrofala nederlaget vid Nördlingen, är egentligen sammansatt av två skilda problem. Det ena rör tillkomsten av beslutet att våga ett slag, det andra drabbningens förlopp, framför allt i slutskedet, då nederlaget förvandlas till total förintelse. Det har redan sagts i det föregående, att historieskrivningen om slaget länge var ytterst starkt beroende av Horns egen relation. Weng,¹⁷ Fuchs, Fraas och Weinitz t. ex. tar

¹⁷ J. F. Weng, Die Schlacht bei Nördlingen und Belagerung dieser Stadt in den Monaten August und September 1634 (Nördlingen 1834).

genomgående ställning för Horn. Det är först i och med Gustav Droysens biografi över Bernhard av Weimar, som en annan uppfattning på allvar kommer till tals. Mot varandra står Horn, den svenske fältmarskalken, svärson till Axel Oxenstierna, lutheran, och hertig Bernhard, tysk furste, reformert. De båda fältherrarna skilde sig också påfallande till sin personliga läggning. Horn metodisk, försiktig, betänksam, hertig Bernhard djärvare, otåligare, aktivare. Det ligger nära till hands, att forskarna skulle engagera sig för den ene eller den andre. Droysen tog med stor skärpa ställning för hertig Bernhard. I fråga om källbehandlingen tog detta sig uttryck i en starkt kritisk inställning till Horns relation och en motsvarande uppvärdering av Diegos skildring. Någon närmare undersökning av de båda relationerna redovisas emellertid inte. Mot Droysens uppfattning vänder sig Struck med skärpa. Ansvar för slagets tillkomst och utgång lägges helt på hertig Bernhard, och Horns framställning accepteras nästan på alla punkter.

Leos undersökning av drabbningen formar sig till en skarp vidräkning med Strucks framställning, och Leos ställningstagande överensstämmer mycket nära med Droysens. Ansvar för det katastrofala nederlaget läggs i stor utsträckning på Horn, och hertig Bernhard framstår i en genomgående fördelaktig dager. Mot Leo vänder sig i sin tur Jacob i sin utförliga framställning. Denne har en låg uppfattning om hertig Bernhard och säger sig vilja visa, »dass Herzog Bernhard von Weimar keinen ersten Platz unter den Heerführern des 30 jähr. Kriegs verdient». Den mot hertig Bernhard riktade polemiska tonen har påtalats av Krebs, som dock inte närmare går in på problemet. Kretzschmar tar ställning för Horn, och hertig Bernhard framstår hos honom som den huvudansvarige för såväl tillkomsten av beslutet om slaget som för dettas katastrofala utgång. Av motsatt uppfattning är Lembeck, medan hos Tingsten hertigen åter får bära den tyngsta skuldbördan.

Som synes är trots mängden av undersökningar läget förvirrat. Vad är då orsaken här till? Man kan peka på olika faktorer. Ställningstagandena har uppenbarligen i vissa fall färgats av att värderingar av t. ex. nationell eller religiös art på olika sätt inverkat på forskarna. Detta har kunnat ske så mycket lättare, som källäget förefallit att ge rum för mycket olika tolkningar. En viktig orsak till de ständiga svängningarna i uppfattningen om centrala punkter i

slagets förhistoria och förlopp är emellertid, att trots mängden av undersökningar en tillfredsställande källundersökning aldrig gjorts. Det källmaterial man haft till sitt förfogande har varit otillräckligt, och detta har lett till att man inte fått en riktig bild av detta materials faktiska struktur och karaktär. Relationernas roll i nyhetsförmedling och propaganda har varit otillräckligt klarlagd, vilket lett till att man inte haft blick för att de i mycket stor utsträckning tillkommit direkt i publiceringssyfte, som ett led i en från officiellt håll dirigerad propaganda- och nyhetsspridning. Men inte heller i övrigt har den källkritiska behandlingen av det material man använt sig av varit tillfredsställande. Allmänna intryck och omdömen har många gånger fått ersätta en grundligare granskning av t. ex. Gustav Horns relation, trots att ställningstagandet till denna måste bli utslagsgivande för uppfattningen om slaget.

Mot bakgrunden av vad som här sagts kan det vara motiverat att ta upp vissa problem i samband med slaget vid Nördlingen till förnyad undersökning. Denna skall i första hand koncentreras kring den s. k. skuldfrågan. Givetvis är det inte fråga om att fälla moralisk eller annan dom över någon av de båda fältherrarna. Avsikten är att söka klarlägga 1) Hur fattades beslutet på protestantisk sida att våga ett slag? 2) Hur förlöpte slagets slutskede, dvs. vad vållade den katastrofala vändning nederlaget tog? Vidare skall speciell uppmärksamhet ägnas bakgrunden till och underlaget för de samtida relationernas framställning på dessa punkter.

Gustav Horns relation

Som redan nämnts är Gustav Horns relation den som spelat den utan jämförelse största rollen för historieskrivningen om slaget vid Nördlingen. Det är därför nödvändigt att i möjligaste mån först klarlägga dess tillkomsthistoria och karaktär.

Horns relation betecknas av Fuchs som »eine historische Denkschrift, verfasst auf Grund einer amtlichen Stellung». Med detta vill Fuchs understryka, att relationen inte är att uppfatta som en tjänsteskrivelse i egentlig mening. Fuchs avvisar också tanken att någon annan än Horn skulle i något avseende vara ansvarig för relationens innehåll eller utformning. Någon närmare datering kan Fuchs inte ge men framhåller, att relationens tämligen stora omfattning tyder

på att någon tid förflutit efter slaget fram till relationens färdigställande.¹⁸

Weinitz tog åter upp Relation oder aussführlicher Bericht till diskussion. Han anser det inte möjligt att avgöra, om Horn själv eller någon honom närstående har utformat relationen, men är ense med Fuchs om att Horn i alla händelser står för innehållet. I motsats till Fuchs menar Weinitz, att relationen redan från början förelegat på tyska.¹⁹

I likhet med föregångarna lämnar Struck frågan öppen angående tiden för relationens tillkomst, men är ense med t. ex. Fuchs, att man har att räkna med en relativt kort tid efter slaget.²⁰

Leo skiljer sig på en punkt av betydelse från dem som före honom yttrat sig i frågan. Han betvivlar nämligen, att Horns relation i realiteten är avsedd för Axel Oxenstierna. Dateringsfrågan lämnas också av Leo öppen.²¹

Jacob hävdar däremot som sin uppfattning, att Horns relation verkligen är att betrakta som en rapport om slaget skriven av Horn och riktad till den som han närmast kände sig ansvarig inför, Axel Oxenstierna. Jacob avvisar med skärpa tanken, att relationen är skriven av Horn med sikte på ett offentliggörande. Att den spritts som flygskrift är ett verk av Axel Oxenstierna.²²

I motsats till föregångarna kan Jacob kasta ljus över dateringsfrågan. Han har nämligen dragit fram den i Hauptstaatsarchiv i München bevarade avskrift, som är försedd med den samtida påskriften »Relation von Herrn Feldmarschall Horn wegen des entzazes Regensburg, wie auch des verlauffs bey Nördlingen an Herrn Reichs-Canzler Ochsenstiern, Actum in Burckhausen, den 26. Nov: bris 1634». ²³ I själva verket är det möjligt att ytterligare klarlägga den situation, i vilken denna den ur många synpunkter betydelsefullaste relationen om slaget vid Nördlingen tillkommit.

Horns fångenskap har i litteraturen endast behandlats i en längre

¹⁸ Fuchs s. 19.

¹⁹ Weinitz s. 63.

²⁰ Struck s. 21 f.

²¹ Leo s. 12 f.

²² Jacob II s. 100 ff.

²³ Jacob II s. 101. Akten des dreissigjährigen Kriegs, Bd 195, Hauptstaatsarchiv, München.

uppsats av Carl Mager, *Der schwedische Feldmarschall Gustav Horn in bayerischer Gefangenschaft*.²⁴ Framställningen ger en god bild av de yttre omständigheter, under vilka Horn tillbringade sin fångenskap. Den är tämligen utförlig men ytlig, och författaren har inte utnyttjat åtskilligt intressant och i sammanhanget väsentligt material, i första hand brevväxlingen mellan Maximilian I och kommandanten på Burghausen Rudolf von Donnersberg och de instruktioner denne vid olika tillfällen erhöll. Vi kan emellertid genom detta belysa Horns situation vid denna tid och även direkt följa tillkomsten av hans relation.

En viss dragkamp hade ägt rum mellan hertig Karl av Lothringen, Maximilian I och kejsaren rörande vem som skulle ha rätt att ha Horn som sin fånge. Även sedan Maximilian hävdade sin ståndpunkt och placerat sin viktige fånge på det befästa slottet Burghausen vid Salzach, fortsatte kejsar Ferdinand att hålla ett öga på hur förhållandena ordnades. I brev till Maximilian framhöll han vikten av att Horn inte behandlades alltför lindrigt. Han argumenterade därvid efter två linjer. Dels framhöll han, hur hårt fienden behandlade sina fångar och att en alltför god behandling av Horn skulle göra dåligt intryck på manskapet, dels att en lindrig fångenskap kunde ha den verkan, att de tagna fångarna i gemen kunde föredra att stanna som fångar framför att ta värvning i de katolska arméerna, vilket kunde ha allvarliga följder för de sammansmältande förbanden och sålunda gynna fienden.²⁵

Horn var som fånge inte endast av militär utan också av en viss politisk betydelse. Detta framgår inte minst av Maximilians brev och instruktioner för Rudolf von Donnersberg. Horn skulle övervakas noga, heter det där. Han skulle inte lämnas ensam med någon av sin uppvaktning och inte heller få ta emot besök utan närvaro av någon av Maximilian därtill särskilt förordnad. Långa diskussioner fördes även innan man kom fram till de noggrant utformade bestämmelser, som reglerade antalet tjänare och uppvaktande hos Horn.²⁶

²⁴ Die ostbairischen Grenzmarken. Heimatkundliche Blätter des niederbayrische-oberösterreichischen Donautals mit Mühlviertel, des Bayrischen und des Böhmer-Waldes, 1925: 3: 5.

²⁵ Kejsar Ferdinand II till Maximilian I 26/10 1634. Akten des dreissigjährigen Kriegs, 369, Hauptstaatsarchiv, München.

²⁶ Maximilian I till Rudolf von Donnersberg. Akten des dreissigjährigen Kriegs, 370, *ibid*.

Enligt Maximilians order skulle alla brev till Horn levereras till Maximilian. Alla var förbjudna att lämna några brev till Horn eller på annat sätt överbringa budskap till honom eller förmedla meddelanden från honom till någon annan utan särskild order därom. Efter att ha mottagit denna instruktion förfrågade sig kommandanten hos Maximilian om Horn fick ha hos sig fjäder, bläck och papper. Horn hade nämligen gjort framställning härom.²⁷ Detta beviljades av Maximilian, som emellertid inskräppte, att Donnersberg skulle ha den noggrannaste uppsikt så att inte Horn obemärkt kunde skicka iväg några skrivelser eller mottaga några sådana. Kontrollen skulle vara skarp och allt skulle inlevereras till Maximilian.²⁸

Sådant var läget i slutet av oktober, och före denna tid kan alltså Horn rimligen inte ha påbörjat sin relation. Däremot ligger det nära till hands att förmoda, att framställningen om att få tillgång till skrivmateriel bl. a. sammanhängde med att fältmarskalken planerade att författa en relation om slaget. Detta tillstånd kan ha meddelats honom tidigast den 25 oktober och först därefter torde alltså Horn ha påbörjat arbetet med relationens utarbetande.

I början av november insjuknade Horn emellertid. Det såg kritiskt ut. Maximilian understryker, att allt som stod i mänsklig makt skulle göras för att rädda fången ur hans »Sterbengefahr».²⁹ Horn behandlades av läkare och fick den bästa vård.³⁰ Krisen gick hastigt över, och redan efter några dagar fick Donnersberg utförliga instruktioner om hur han skulle inleda Horn på politiska diskussioner och sedan avlämna utförliga redogörelser till Maximilian om vilken ståndpunkt fången intog.³¹

Den 15 november vände sig Gustav Horn till Maximilian med en anhållan om pass för sin »Auffwarter» Mattias Küchel. Denne skulle å Horns vägnar fara till Axel Oxenstierna. Bl. a. skulle han användas för sonderingar om den utväxling, varpå Horn hoppades.³² Horns

²⁷ Rudolf von Donnersberg till Maximilian I 23/10 1634. 369, *ibid.*

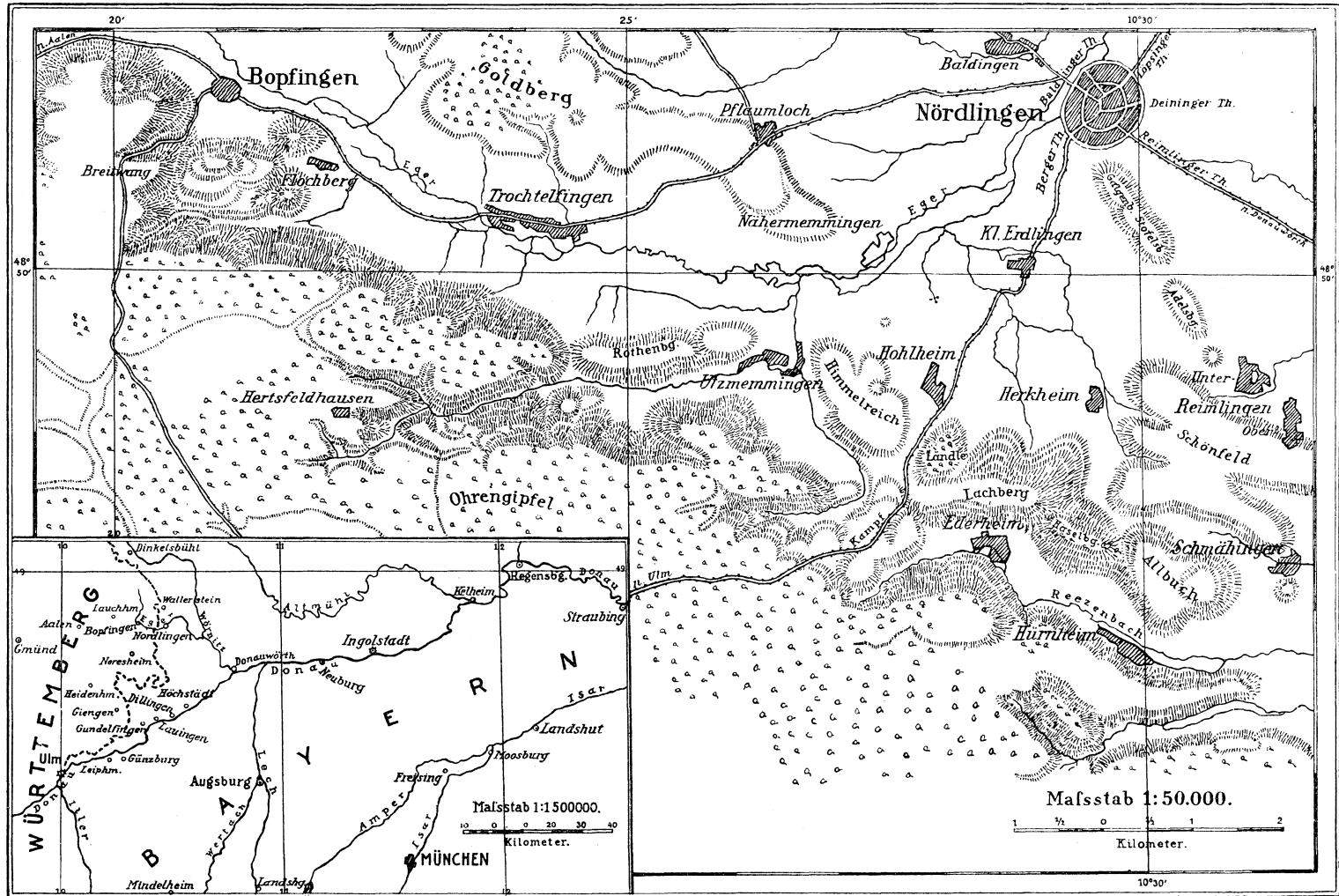
²⁸ Maximilian I till kommandanten på Burghausen 24/10 1634, *ibid.*

²⁹ Maximilian I till kommandanten på Burghausen 5/11 1634, *ibid.*

³⁰ Rudolf von Donnersberg till Maximilian I 8/11 1634. Bd 314, *ibid.*

³¹ Maximilian I till kommandanten på Burghausen 10/11 1634. 370, *ibid.*

³² Gustav Horn till Maximilian I 15/11 1634. 370, *ibid.*

Kartan hämtad ur E. Leo, Die Schlacht bei Nördlingen im Jahre 1634 (Halle 1900).

anhållan i fråga om passet beviljades. Pass för Küchel utfärdades den 20 november.³³

Vid denna tid torde Horns relation om slaget vid Nördlingen redan ha förelegat färdig. Några dagar senare, den 26 november, skriver nämligen Maximilian till Donnersberg och återsänder den av Horn »aufgesetzte und uns von dir übergeschickte Relation über den vorlauff bei Nördlingen».³⁴ Som redan nämnts finns också i Münchenarkivet en avskrift av relationen, som bär just detta datum, den 26 november.³⁵ Det är alltså den dag, då relationen efter att ha underställts Maximilian personligen och tydligen approperats av denne återsändes till Horn.

Det vunna resultatet är av betydelse. Den relation av Horn, som spelat en så dominerande roll inom såväl samtida som senare tiders historieskrivning och är den utan jämförelse mest uppmärksammade av alla rörande slaget vid Nördlingen, har alltså förhandsgranskats av Maximilian I.

En fråga som i detta fall måste lämnas öppen är om och i vad mån Maximilian företagit eller yrkat på ändringar i den relation, som förelagts honom. Inga antydningar därom finns i det bevarade materialet, men eftersom den i Münchenarkivet bevarade avskriften av relationen knappast är det exemplar, som förelagts Maximilian — den ligger inte tillsamman med det övriga materialet i de volymer, som innehåller den här utnyttjade brevväxlingen, utan i en helt annan serie — och heller inte kan visas vara likalydande med den första relationen, är det givetvis tänkbart, att ändringar och tillägg skett i det exemplar, som kurfursten återsänt.

Från Bopfingen till Nördlingen. Tillkomsten av beslutet att våga en drabbning

Den närmaste förhistorien till slaget vid Nördlingen skildras i litteraturen så gott som genomgående efter Horns berättelse. Denna kommer därför här att tas till utgångspunkt för en diskussion av hur beslutet om slaget fattats på protestantisk sida.

³³ Pass för Mattias Küchel dat. 20/11 1634, *ibid.*

³⁴ Maximilian till kommandanten på Burghausen 26/11 1634. 370, *ibid.*

³⁵ Bd 195 *ibid.* Jfr ovan s. 42.

Enligt Horns berättelse träffades vid tre olika tillfällen avgöranden, som rörde frågan om man skulle våga ett slag eller ej. Första gången var den 23 augusti, dagen efter ankomsten till Bopfingen.³⁶ Andra gången den 3 september, också det i lägret vid Bopfingen, och slutligen den 5 september i själva uppmarschområdet.

Första rådplägningen skildras av Horn så, att man efter att ha rensat höjderna kring Bopfingen stod inför avgörandet vad nästa steg skulle bli. Hertig Bernhard yrkade på att man skulle gå till anfall och våga en drabbning med fienden. Detta har Horn jämte flera andra högre officerare motsatt sig, bl. a. under motivering att ett anfall vore omöjligt att genomföra från den plats, där man befann sig, då fienden bl. a. skyddades av ett moras och en å, och alla fördelar var på fiendens sida. Hertig Bernhard gav med sig, och de fortsatta operationerna, då man gjorde en framstöt mot Nördlingen och därvid kastade in en styrka på 250 musketerare i staden, visade, att Horn riktigt bedömt situationen. Ett anfall på fiendens ställningar hade varit dömt att misslyckas.³⁷

Den tredje september krävde Bernhard av Weimar på nytt, att man skulle handla. Staden hade upprepade gånger visat de signaler, som man avtalat skulle ges vid yttersta nöd. Den tredje på morgonen började fienden skjuta stormeld, och hertig Bernhard erinrade om att man givit sitt ord på att undsätta staden, och att detta måste ske i tid. De högre officerarna sammankallades då på Horns förslag. De flesta var vid detta krigsråd av den uppfattningen, att eftersom den spanska armén nu anlänt och förenat sig med motståndaren, medan å andra sidan de förstärkningar man själv väntade, general Cratz och rhengreven Otto Ludvig i första hand, ännu inte anlänt, så kunde man inte omedelbart företaga sig något. Eftersom Cratz var ganska nära, medan rhengreven inte kunde väntas ännu på flera dagar, beslöts, att man skulle invänta den förre men inte den senare, innan man infriade sitt löfte att undsätta staden.³⁸ Sedan man föl-

³⁶ Dateringen i Horns relation är inte angiven, men framgår av det dag för dag skildrade händelseförloppet. Detta stämmer i det väsentliga med de samtida rapporter vi har från hertig Bernhard, men just på den här aktuella punkten skiljer det på en dag. Ankomsten till Bopfingen skedde enligt hertig Bernhards uppgift, som givetvis förtjänar vitsord, en dag tidigare, varför korrekt datum torde vara den 24 augusti. Jfr Struck s. 46, noten.

³⁷ Materialien s. 5 ff.

³⁸ Ibid. s. 9 f.

jande dag rekognoscerat marschvägen beslöts, att armén på kvällen samma dag, dvs. den 4 september, skulle bryta upp. Cratz beräknades ansluta dessförinnan. Då underrättelse emellertid ingick, att Cratz var försenad, uppsköts aktionen till följande kväll, alltså den 5 september.³⁹

Vad var då innebörden av de den 3 och 4 september fattade besluten? Horns framställning är här av största intresse. Beslutet att undsätta staden innebar *inte*, att man skulle våga ett slag med fiendens arméer, utan endast, att man »der Statt näher logieren wolten». Detta är en viktig och central punkt i den svenske fältmarskalkens framställning och bildar förutsättningen för det tredje och sista av de avgöranden, som ledde fram till slaget och därmed till katastrofen.

Anmarschen mot höjderna söder om Nördlingen ledde till kontakt med fientliga styrkor, varvid det svenska avantgardet, som fördes av hertig Bernhard, hade betydande initialframgångar. Fienden drevs undan och man besatte Himmelreich, Ländle och Lachberg. Vid Heselberg stötte man på hårdare motstånd.⁴⁰ Till höger om Heselberg låg så den kala, dominerande höjden Allbuch, och det stod klart, att intagandet av denna höjd skulle vara avgörande och ofrånkomligt om man skulle kunna vinna seger. Horn åtog sig nu att med sina trupper erövra Allbuch.

Det hade alltså kommit till slag, vilket stred mot det ursprungliga beslutet enligt Horns framställning. De inledande framgångarna hade fört armén längre åt höger än planerat, och intagandet av Heselberg-skogen ledde till nödvändigheten att också storma Allbuch, om man inte ville dra sig ur dessa långt framskjutna ställningar. Därur utvecklade sig den stora drabbningen.

Att man lät händelserna ta denna utveckling innebar givetvis ett viktigt avgörande, och Horn tar till orda för att motivera sitt ställningstagande: »Zwar Ich hett gern gerathen / dass wir bey dem ersten Dessegno verblieben weren.»⁴¹ Han utvecklar också närmare vad detta skulle ha inneburit. Man skulle intagit ställningar på »Arnsberg»⁴² och höjden till vänster därom och byggt ut en befäst

³⁹ Ibid. s. 11 f.

⁴⁰ Se kartsbild s. 45.

⁴¹ Materialien s. 14.

⁴² Innebörden av detta begrepp är inte entydigt i Horns framställning, men torde närmast ha åsyftat höjdgruppen Himmelreich, Ländle och delvis Lachberg.

linje fram till Eger. Från dessa ställningar kunde man undsätta staden och uppmuntra den till fortsatt försvarskamp. Försörjningsmöjligheterna för den egna hären skulle varit mycket goda med i första hand Würtembergs resurser till sitt förfogande. Fienden däremot led redan brist, och man kunde ytterligare hindra dess försörjning så att belägringen av Nördlingen måste upphävas. Kardinalinfanten skulle också snart tåga vidare till Spanska Nederländerna. Men trots allt har Horn inte vid denna tidpunkt yrkat på att man skulle handla efter denna plan. Han ger en utförlig motivering, som förtjänar att i sin helhet återges. Den ger nämligen ett koncentrerat uttryck för den hornska relationens syn på skuldfrågan vad slagets förhistoria beträffar:

»Weil aber zuvorderst das glück / so durch Göttliche verleyhung vnserer Parthey ein geraume zeit beygewohnt / bey manchem eine so grosse sicherheit vnd verachtung des Feinds vervracht hatte / dass auch ein bedachtsames vnd fürsichtiges procedieren mehr für eine prolongation des Kriegs / vnnd von selbigem erwachsendes Vnglücks / ja für trägheit und zaghafftigkeit hat wöllen aussgedeutet werden: Zu deme weil der anfang sich wol angelassen / vnnd man sich persuadiert gehabt / dass des Feinds gantze Caualleria / bey dieser Faction / so diesen Abend vorgangen / gegenwertig gewesen / vnd man dahero geringen Widerstand in occupierung gemelts Posten zu finden gehofft. Schliesslich / weil dieser Hügel des Feinds Lager commandiert, vnd der Feind in selbigem / wegen vnser Canon / so wir dem Hügel zu gehabt / nit hette bleiben können / dass dann bey dem Abzug leichtlich hette ein Confusion bey ihme abgeben / vnd vns ein Auantage zuwachsen mögen / etwas Hauptsächliches zuverrichten / wenigst hetten wir vns daselbsten sicher logieren, mit der Statt ohngehindert correspondieren, vnnd die Strassen auff Tonawörth vnsicher machen können / dass es also dem Feind sehr schwär solte worden seyn / lang sich selber Orten auffzuhalten. Auss diesen vrsachen nun habe Ich / dass man die zu weit auancierte Truppen wider zu ruck ziehen / vnd bey dem ersten Desseigno verblieben solte / zu rathen mich entzogen / benebenst gehoffet / dass auch der letstere vns solte wol succedieren mögen.»⁴³

Tendensen i Horns framställning är mycket klar. Tre gånger träf-

⁴³ Materialien s. 14 f.

fas avgöranden rörande frågan om man skulle riskera ett slag, och Horn redovisar utförligt motiven för sitt ställningstagande. Första gången hävdar han mot hertig Bernhard ogenomförbarheten av ett anfall på grund av terrängens beskaffenhet. Utvecklingen ger honom rätt. Andra gången genomdriver han uppskov i väntan på förstärkningar och framhåller de egna truppers svaghet i jämförelse med motståndararméerna. Utvecklingen rättfärdigar i allra högsta grad hans återhållsamhet. Beslutet blir inte heller att våga ett slag, vilket underförstått hertig Bernhard egentligen önskade. Tredje gången får vi en utomordentligt utförlig motivering varför man inte borde låtit det gå till öppen drabbning utan valt det andra alternativet. Mot bättre vetande ger Horn efter, därtill driven av hertig Bernhards stridsiver och fruktan att anses trög och oföretagsam och att rentav betraktas som en hämsko på krigsansträngningarna. Slagets utgång skulle på ett fruktansvärt sätt rättfärdiga hans ursprungliga linje.

Horns framställning av denna del av skuldfrågan har givetvis som redan sagts en tendentiös utformning. Relationen är delvis att betrakta som en apologi. Men vi har vissa möjligheter att fastställa, i vad mån den propagandistiska färgningen direkt lett till ett vanställeande av verkligheten. Horns relation är tillkommen ett par månader efter slaget. Vi har emellertid källmaterial till slagets förhistoria, som är av betydligt större värde. Det rör sig i första hand om hertig Bernhards brev till Axel Oxenstierna dagarna närmast före drabbningen. Att dessa har större värde sammanhänger inte endast med att de är äldre än Horns berättelse, utan främst med att de daterar sig från tiden före slaget och alltså inte påverkats av slagets utgång.

I ett egenhändigt brev av den 19/29 augusti från fältlägret vid Bopfingen till Axel Oxenstierna redogör hertig Bernhard för händelseutvecklingen under de sistförflutna tio dagarna.⁴⁴ Utdrag ur brevet har publicerats i den periodiska pressen i och utanför Tyskland.⁴⁵ I detta brev söker vi förgäves efter spår av en motsättning i fråga om planerna vid de tillfällen, då Horn redovisar en sådan.

⁴⁴ Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling II: 7 s. 230 ff.

⁴⁵ Bl. a. i Frankfurt am Main, Ulm, Paris och London. Notisens spridande är ett resultat av det oxenstienska kansliets nyhetsspridnings- och propagandaverksamhet.

Detsamma gäller f. ö. de utdrag ur andra brev från Bopfingen, som samtidigt publicerades i olika tidningar.⁴⁶

I början av sitt brev berättar Bernhard av Weimar om en överläggning den 10/20 augusti vid Giengen. Det gällde vilken aktionsplan man skulle välja. Detta rådslag omnämns över huvud inte alls av Horn, och detta gör det givetvis speciellt intressant. Man hade fått veta, att Johan von Werth med sju regementen av fiendens rytteri var borta i Franken. Det gällde nu »ob nichts das beste, dem feind das tempo abzulaufen vnd ihme zu forciren».⁴⁷ Anfallet kom emellertid inte till stånd: »Man hat aber dafür gehalten, man solte ehest suchen, Würtemberg zu fassen, und also auch vnseren mittellen an den feind gehen». Man har här en angreppsvillig — tydligen hertig Bernhard — och en återhållande, av allt att döma Horn. Situationen passar ju precis in i det schema Horn dragit upp i sin relation. Varför finns då inte detta rådslag med där?

Den 20 augusti befann sig den stora spanska armén ännu på långt avstånd. De katolska styrkorna var dessutom starkt försvagade genom von Werths och kavalleriregementenas bortovaro. Jämfört med det läge som rådde, då anfallet slutligen sattes i gång den 5 september, måste det tidigare tillfället, den 20 augusti, karakteriseras som utomordentligt gynnsamt och underlåtenheten att då söka ett avgörande framstår som en oförlåtlig blunder. Horn, som i sin relation konsekvent framstår som den återhållande, metodiske härföraren i kontrast till den stridshungrige hertigen, kunde helt naturligt inte dra in denna tidigare överläggning i bilden. I stället för rollen av den framsynte, som han spelar i sin berättelse, skulle han då risquerat framstå som den oförlåtligt kortsynte.

Överläggningarna den 23 augusti, som skildras av Horn, återfinnes också i Bernhards redogörelse. Framställningen erinrar om Horns, men innehåller också påfallande olikheter.

Bernhard av Weimar

Horn

Die schlechte contenance des — — vnd weil die Nacht darfeindes, auch der bericht der ge- über eyngefallen / hat man an-

⁴⁶ Auss Bopffingen vom 13/23 Augusti, 53. Extraordinari av Ordentlichen Wochentlichen Zeitungen (Ulm) samt Du Camp Suedois devant Bopfinguen, le 31. Aoust 1634. (Gazette de France, Nouvelles Ordinaires N:o 95.)

⁴⁷ Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling II: 7 s. 230.

fangen, so gewesen, das Jan de Werd noch nicht wider komen, auch das der feind ohne das sehr schwach, hatt uns nicht wenig uhrsach geben, etwas zu hasardiren, derowegen den andern morgen zeittlich aufzubrechen resolviret, und, weilen für mich etzliche höhen, so wir leich[t] nehmen könnten, uns folgendes selbigen zu inpatroniren und auch der gelegenheitt und occasion [nach] weiter zu resolviren, doch alle weill mitt der resolution, was wir konten, mitt ihme zu schlagen. Unser volck ist dermassen obedient und behertzd gewesen, das ich es nicht genuch beschreiben kan.

Des andern tages haben wir uns zeittlich in battalli gestellet, und ich in nahmen Gottes mitt der avan[t]guardi von reutern und commendirten musquetiren gesucht, die höhe zu nehmen, und, weilen nichts als des feindes Crabaten und Ungarn da gewest, leicht zu thun gewest. Entlichen, als wir gesehen, das der feind über einen pas an ein wasserlein, so durch Nörlingen fleist, gestanden auf der höhe und nicht recht wissen können, wie der pas beschaffen, bin ich mitt den rechten fligell bis an den pas av[a]nciret, und was hie[r]über ge-

dern tags deliberiert, was weiters zethun seye / da dann H. Bernhard F. G. darzu gerathen / dass man den Feind attaquieren / vnd mit selbem schlagen solle / welches aber von mir vnd anderen hohen Officieren / neben andern vrsachen auch desswegen nit thünlich befunden worden / weil wir vber ein bösen pass zum Feindt / welcher alle vorthail jnngehabt / filieren müssen: endtlich aber ist dahin geschlossen worden / dass man mit einem flügel (welchen da ihr F. G. Reuterey gemacht) solte biss an den Pass auancieren, vnd da es die Müglichkeit darüber zu kommen / ein augenschein nemmen. Nach dem nun solches geschehen / vnd die vnmüglichkeit vber solchen Pass in angesicht eines so mächtigen Feinds (der auch damals seine truppen schon all widerbeysammen gehabt) zu filieren erkannt worden / war dahin geschlossen / dass man selbigs mal weiters nit wurd aussrichten können / alss dz man die Garnison verstärckte / vnd den Commandanten sampt der Burger-schafft durch ein Schreiben animierte — —.⁴⁸

⁴⁸ Materialien s. 6.

standen über hals und kopff pus-
siret.

Es befand sich aber der pas
also, das unmöglich wahr, in
presenti des feindes überzukom-
men, und weilen also an feind
nicht zu kommen, hatt man gut
funden, nuhr zu suchen, wie
man die stad besser versichert
und animiret, und etwas volk
mehr hinein würfe, auch unser
intention communicirtt.⁴⁹

Den viktiga skillnaden mellan de båda framställningarna ligger
som synes däri, att Horn hävdar, att han och hertigen förfäktade
olika meningar, varvid Horns segrade och framryckningen avslö-
jade, att han haft rätt och Bernhard fel. Intet spår av en sådan
oenighet finns i hertigens brev, skrivet inom en vecka efter över-
läggningen och *före* slaget, medan Horns berättelse tillkommit först
bortemot tre månader senare.

Hertig Bernhard berättar i sitt brev, att man hade för avsikt att
så snart rhengreven anlant med sina trupper bryta lägret vid Bop-
fingen och rycka närmare fienden: »Wir vermeinen sonsten, so bald
H. Reingraf kompt, unser lager etwas näher am feind zu logiren.»⁵⁰
I sitt svar är Axel Oxenstierna helt överens med hertigen.⁵¹ Hertig
Bernhards uppfattning står oemotsagd: »Ich kan nicht anders judi-
ciren, der feind mus wieder zurück.»

Hur skall vi då bedöma Horns uppgifter om meningsmotsätt-
ningarna vid de senare tillfällen, då vi inte har hertig Bernhards
framställning att jämföra med? För att ta det sista avgörandet först,
det som skedde i själva uppmarschområdet, så medger ju Horn själv,
att han inte med ett ord motsatte sig anfallets fortsättande, utan
tvärtom omedelbart åtog sig den avgörande uppgiften, stormningen

⁴⁹ Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling II: 7 s. 231.

⁵⁰ Ibid s. 233.

⁵¹ Axel Oxenstierna till Bernhard av Weimar 26.8 1634 (g. st.), A. I. Oxen-
stiernska saml., RA.

av Allbuch. Vad Horn två och en halv månader senare uppger sig ha tänkt vid detta tillfälle, kan givetvis endast accepteras som bevis för hur han nu ville ha sin roll uppfattad. Beträffande det andra tillfället, rådslaget i högkvarteret i Nördlingen innan beslut om anmarsch fattades, så förhöll det sig så (om vi följer Horns berättelse), att den svenske fältmarskalken torde vara den som yrkar på att man skall invänta general Cratz och dennes trupper. Detta sker också, men då detta villkor uppfyllts, ansåg tydligen även Horn, att aktionen inte längre kunde uppskjutas, om man inte skulle komma för sent.

Sammanfattningsvis kan vi alltså konstatera, att den hornska flygskriftrelationen Relation oder aussführlicher Bericht ger en klart tendentiös framställning av slagets förhistoria, varvid författaren genom förtiganden och tillrättalägganden förmedlar intrycket, att ansvaret för att slaget kom till stånd vid detta ogynnsamma tillfälle ensidigt drabbar hertig Bernhard.

Slutkatastrofen

Meningsskiljaktigheterna mellan forskarna rörande vad som skedde i slagets slutskede, vad som egentligen vållade den definitiva katastrofen, motsvaras av starkt motstridiga versioner i samtida relationer. En kortfattad redogörelse för läget strax före det protestantiska sammanbrottet i slagets slutskede är nödvändig.

Söder om Nördlingen ligger en rad höjder som bildar en nästan sammanhängande sträckning i riktning västnordväst-ostsydost. Från väster är de i ordning Himmelreich, Ländle, Lachberg, Heselberg och Allbuch. Allbuch är en kal höjd, som är ganska brant på sydsidan mot dalen, där den lilla Rezenbach rinner fram. Den övergår emellertid mera långsluttande i Heselberg, som är skogbeklätt. Lachberg är flackt och inte skogbevuxet. Liksom i våra dagar var vid tiden för slaget endast Heselberg skogklätt. Det är detta avsnitt, på vilket den avgörande kampen i slaget utkämpades.

Från Nördlingen fram till Allbuch går en rad lägre höjder. Den sydligaste och vidsträcktaste är Schönfeld. Här var huvuddelen av de katolska trupperna lägrade. Sedan de svenska trupperna den 5 september brutit upp från sitt läger vid Bopfingen, drog de söderut tills de nådde vägen Ulm-Nördlingen.

Den protestantiska arméns initialframgångar var betydande. Lachberg besattes utan större svårigheter. Däremot kunde under natten mellan den 5 och 6 september först efter hårda strider de spanska musketerare drivas tillbaka, som besatt Heselbergskogen vid under rättelsen om Horns och hertig Bernhards ankomst.

Läget på morgonen den 6 september var, att Horn ledde den svenska högerflygeln, vars uppgift var att storma och ta Allbuch, den dominerande höjden. Detta var den avgörande punkten. Lyckades man ta denna höjd, måste läget bli ohållbart för de belägrande arméerna, som befann sig på slätten och de låglänta kullarna mellan Allbuch och Nördlingen.

Den svenska fronten sträckte sig mot väster över Heselberg, Lachberg och Ländle. Här skulle hertig Bernhard med vänsterflygeln och centern hålla stånd mot alla anfall. Lyckades fienden bryta igenom här betydde det katastrof, eftersom den enda reträttmöjligheten för Horn måste vara åt väster till Ulmvägen. Rezenbachdalen var nämligen sumpig och begränsades i söder av branta höjder.

De katolska styrkorna hade grupperats på följande sätt. Allbuch hölls av betydande spanska truppavdelningar under Cerbellon. Tre skansar uppfördes i form av ett klöverblad. Här stod den avgörande striden, och de spanska regementena förstärktes under hand med fem kejserliga rytteriregementen. Högerflygeln sträckte sig från Allbuchs nordrand och Schönfelds västliga del fram till byn Herkheim (se kartsnitt!). Befälet fördes här av hertigen av Lothringen, som till sitt förfogande hade Johan von Werth. Trupperna var ligistiska samt en del kejserligt rytteri. Gallas och spanjoren Leganes ledde slaget med den förre som högste befälhavare.

Vad som här är av vikt att observera är, att de ligistiska trupperna och befälhavarna befann sig på den katolska högerflygeln under slaget.

Som nämnts kom den avgörande striden att stå om Allbuch. Ända till femton gånger uppges Horn ha fört sina trupper till anfall. Varje gång kastades de anfallande tillbaka med svåra förluster. Så småningom bröts truppernas anfallskraft. Striden var förlorad. Det återstod endast att slå till reträtt.

Vi är då framme vid slagets slutskede. Och här står vi inför det problem, som främst intresserar i detta sammanhang. Det föreligger nämligen som nämnts starkt skilda versioner om hur slutskedet

gestaltade sig, hur den protestantiska armén förintades. Enligt Horn var förloppet följande.

Sedan den av Horn förda högerflygelns anfallskraft efter långvariga, förbittrade strider brutits och det stod klart, att Allbuch inte kunde erövras, sände Horn bud till hertig Bernhard att man måste slå till reträtt. Hertigen åtog sig då att med sina trupper hålla ställningarna på Lachberg och Heselberg, medan Horn drog sig tillbaka bakom dessa ställningar och intog nya ställningar på »Arnsberg». Därefter skulle vänsterflygeln följa efter. För att kamouflera återtåget och underlätta lösgörandet lät Horn företa ett rytterianfall. Samtidigt sattes reträtten i gång. Främst sändes artilleriet i väg. Därefter följde ett avantgarde av såväl rytteri som infanteri, och så arriärgardet. Återtåget gick i riktning mot byn Ederheim nere i dalen.⁵² Vid denna by fanns en å med sankarstränder, och Horn hade gett order om att avantgardet och artilleriet skulle gå i ställning på andra sidan för att frigöra arriärgardet, om detta förföljdes av fienden. När alla trupper passerat var det Horns avsikt att placera musketerare i byn för att uppehålla fienden tills man hunnit intaga de nya ställningarna på höjderna. När nu artilleriet redan passerat byn, avantgardet nått alldeles i närheten av denna och arriärgardet inte hade mer än 300 steg kvar dit, bröt plötsligt den skyddande vänsterflygeln samman. Rytteriet störtade i vild flykt ned från höjderna rakt in i de i god ordning retirerande trupperna. Allmänt kaos uppstod och katastrofen var ett faktum.⁵³

Att Horns relation kommit att spela en så utomordentligt dominerande roll inom historieskrivningen om slaget sammanhänger förutom givetvis med den auktoritet, som författarens ställning förlänt framställningen, också med att den är så klar, överskådlig och redigt uppbyggd i jämförelse med nästan alla andra relationer om slaget. Även de som är utförliga och detaljerade är ofta så oklara och svåröverskådliga, ja i åtskilliga fall förvirrade, att det är svårt att få ett grepp om de olika faserna i drabbningens förlopp och hur detta gestaltat sig på olika avsnitt. Går vi till de källor av kejsarligt ursprung, som ger närmare upplysningar om slagets slutskede, får vi emellertid en annan bild än den Horn ger.

⁵² Byn kallas av Horn på grund av en förväxling för Hirnheim.

⁵³ Materialien s. 20 ff.

Relationer av kejserligt eller spanskt ursprung, som i detta fall är av intresse, återfinnes främst i flygskrifterna *Aussführlicher Bericht*,⁵⁴ *Relation der ernstlichen Schlacht*⁵⁵ och *Copia d'una lettera*.⁵⁶ Den första baserar sig på ett brev från kejsaren till påven Urban VIII med underrättelse om segern, den andra på ett brev från konung Ferdinand III till kejsaren. Konung Ferdinands brev, som säkerligen tillkommit i direkt syfte att publiceras, omhändertogs av krigskansliet i Wien och trycktes sedan efter en lätt överarbetning på tyska samt dessutom i latinsk översättning. Den tredje av de ovan nämnda flygskrifterna, *Copia d'una lettera*, är första gången tryckt i Florens och torde basera sig på ett brev till storhertigen Ferdinand II av Toscana, vars broder Mattias deltog i slaget.

Enligt samtliga dessa relationer vinner de katolska arméerna sin slutliga triumf på så sätt, att då Horn börjar vika, går den segrande katolska vänsterflygeln ned från Allbuch och hela den protestantiska armén krossas. Iögonenfallande är, att såväl i dessa som flertalet andra kejserliga och spanska relationer de ligistiska truppernas och anförarnas insatser förbigås nästan helt med tystnad. Intresset koncentreras till de kejserliga och spanska trupperna och fältherrarna. Förhållandet är betydelsefullt för bedömningen av källäget, som närmare skall visas i det följande.

Det sätt på vilket de kejserliga och spanska flygskrift- och tidningsrelationerna skildrade slaget vid Nördlingen och deras sätt att

⁵⁴ *Grundtlicher vnd aussführlicher bericht von der Schlacht vor Nördlingen / Da die Königl: Mayest: zu Vngarn vnd Böheimb etc. Cardinal Infante mit dero sighthafften Armeen: Hertzogen Bernhard von Weinmar Feldmarschalck Horn vnd Kratz diss 1634. Jahr den 6. Septemb: auff das Haupt geschlagen. Getruckt im Jahr / 1634. Sign. Dtsche Gesch. 16942/1, Universitäts-Bibliothek, Karl-Marx-Universität, Leipzig.*

⁵⁵ *Gründliche vnd Wahrhaffte Relation Der Starcken / Ernstlichen Schlacht vnd fürgangenen Denckwürdigen Siegs / bey Nördlingen / den 6. Septembris 1634. Jahrs. Sign. ZAX 6069, Zentralbibliothek Zürich.*

⁵⁶ *Copia d'vna Lettera Venyta dal Campo Cesareo. Dalla quale s'intende la segnalata Vittoria ottenuta dalla Maesta del Re d'Vngheria, e Boemia contro il Waimar, & Horn Generali dell'Armi Suezzesi, sotto Herlingh. Seguita di 6. di Settembre 1634. In Firenze, Per Francesco Onofri. 1634. Alle Scale de Badia. Coll:Miss. 7215, Biblioteca Nazionale Centrale, Florens. Efter denna upplaga omtrycktes flygskriften sedan av Gioseffo Gironi i Ferrara. Ett exemplar av denna upplaga finns Sign. D 108 249, Bibliothèque Nationale et Universitaire, Strasbourg.*

fördela äran för den lysande segern utlöste en mycket stark reaktion på bayerskt håll.

Som svar på en hänvändelse från Maximilian I föreslår den bayerske generalfälttygmästaren Otto Heinrich Fugger, att man skall vidta motåtgärder för att neutralisera verkan av den snedvridna, felaktiga och orättvisa bild av segerns tillkomst, som spreds genom de talrika flygskrifterna. Han föreslår, att uppgifter om slaget skall insamlas från alla de ligistiska regementen, som deltagit i drabbningen, och på grundval av detta material skall en relation utarbetas och spridas, som låter de ligistiska truppernas andel i segern framstå i klart ljus. I detta svarsbrev ger Fugger, som själv deltagit i slaget, flera sådana exempel på de ligistiska befälhavarnas, officerarnas och soldaternas tappra uppträdande och stora insatser.⁵⁷

Fuggers förslag togs ad notam, och resultatet är i behåll. Det utgöres av en flygskrift, vars fullständiga titel lyder: Gründtliche Relation vnd Erzehlung / Was Der Allmächtige Gott in disem Monat September für drey vnderschildliche ansehliche Victorien wider den Feind gnediglich verliehen.

Erstlich. Welcher gestalt die Königl. Mayest. zu Vngern vnd Böhaimb mit der Kayserischen / der Cardinal Infante in Hispanien mit der Königl. Spanischen / vnd der Hertzog Carl von Lothringen mit der Chur Bayrischen unnd dess Lobl: Catholischen Bundts Armaden, den Hertzog Bernhardt von Weinmar / den Schwedischen Feldt Marschalcken Gustaf Horn / vnd den Grafen Cratzen / als sie ebenmessig / vnd jeder mit seiner sonderbaren Armada zusammen gestossen / den 6. Tag Septembris, Anno 1634. nechst bey der Reichs Statt Nördlingen im Riess / in gehaltner Feldtschlacht gantz auff's Haupt geschlagen / vnd was sich bey disem ernstlichen Treffen in einem vnd anderm verlossen.

Zum andern. [En seger vunnen vid en träffning den 20 sept. (n. st.) av befälhavaren för det ligistiska rytteriet Johan von Werth över en styrka tillhörande rhengreven Otto Ludvigs trupper.]

Und drittens. [En seger vunnen av hertig Karl av Lothringen över sagde rhengreve Otto Ludvig den 27 sept. (n. st.).]

Alles mit sonderm fleiss / und auss underschidlicher dem Feind

⁵⁷ Otto Heinrich Fugger till Maximilian I, Salzburg 17/10 1634. Akten des dreissigjährigen Kriegs, A 366, Hauptstaatsarchiv München. Publicerat av Weinitz, s. 55 ff.

zum thail selbst zugethaner vornemmer Officier, so mit und bey gewesen / Mündtlicher andeutung zusammen getragen. Getruckt im Jahr 1634.⁵⁸

Den stora triumfen vid Nördlingen har i denna flygskrift ställts samman med två andra militära framgångar, som emellertid vid en jämförelse ter sig tämligen obetydliga. Orsaken till att de kommit med här är uppenbar: det rör sig om framgångar vunna uteslutande av ligistiska trupper.

Tack vare att en i Rom tryckt italiensk upplaga av denna bayerska relation är försedd med ett daterat förord kan vi med ganska stor säkerhet fastställa tillkomsttiden för relationen till början av november 1634.⁵⁹

Om vi nu undersöker hur slagets slutskede framställs i denna Gründtliche Relation und Erzehlung finner vi, att det starkt avviker från det vi mött i de kejserliga relationerna. Förklaringen är inte svår att finna. De ligistiska trupperna under hertig Karl av Lothringen med Johan von Werth som befälhavare för kavalleriet stod som tidigare nämnts på den katolska högerflygeln, dvs. den som stod mot den av hertig Bernhard ledda svenska vänsterflygeln, medan Horn vid sitt angrepp mot Allbuch så gott som helt hade att göra med spanska och kejserliga trupper. Den bild av drabbningens slutfas som vi möter i den bayerska relationen är följande.

Vad som förvandlar nederlaget till en katastrof för Horn och hertig Bernhard är den av hertigen av Lothringen ledda katolska högerflygelns insats. När hertigen av Lothringen märkt, att Horn påbörjat sin reträtt, sätter han in alla tillgängliga trupper, bl. a. Johan von Werth med allt disponibelt rytteri, i ett sista oemotståndligt anfall mot hertig Bernhards ställningar på Heselberg och Lachberg. Försvaren kastar undan och drivs i vild flykt ned i Rezenbach-dalen,

⁵⁸ Publicerad av Droysen, *Materialien* s. 56 ff. Dock endast det första avsnittet, som alltså rör slaget vid Nördlingen. Samtida avskrifter finns bl. a. i Hauptstaatsarchiv, München (jfr Weinitz s. 57) samt i Bayerische Staatsbibliothek, sign. CGM 1011, München. Enligt påskrift på handskriften i Hauptstaatsarchiv är relationen författad av ett bayerskt krigsråd. I Hauptstaatsarchiv finns också ett exemplar av den tryckta flygskriften. Ett annat finns t. ex. i British Museum, Sign. 9325. bb. 43.

⁵⁹ Förordet är daterat den 18 november och innehåller en dedikation till kardinal Barberini. Jfr nedan s. 63.

där de råkar rakt in i Horns retirerande styrkor. Ett fruktansvärt kaos uppstår. Från Allbuch kommer den katolska vänsterflygeln, över Heselberg, Lachberg och Ländle högerflygelns trupper. De protestantiska trupperna huggs ned eller tas till fånga. Att nederlaget blir en förintande katastrof åstadkommes alltså av hertigens av Lothringen slutanfall med den huvudsakligen av ligistiska trupper bestående katolska högerflygeln. Denna version återfinner vi i den bayerska relationen samt inte oväntat också i en skildring, som författats av hertigens av Lothringen hovkaplan.⁶⁰ Ännu en berättelse återger slagets slutskede på liknande sätt: Gustav Horns.⁶¹

Att Horns berättelse och den officiella bayerska relationen på denna viktiga punkt har en i det väsentliga likartad version av händelseförloppet kan ju synas väga tungt. Men här måste vi ta hänsyn till relationernas tillkomsthistoria. I *Gründtliche Relation und Erzählung* återopas bl. a. utsagor av fångna officerare. Den utan jämförelse förnämste officeren i bayersk fångenskap var Horn. Det är ingalunda omöjligt, att denne befunnit sig bland uppgiftslämnarna. Däremot kan författaren till den bayerska relationen inte ha haft tillgång till Horns skriftliga berättelse, eftersom denna förelegat först i slutet av november.

Överensstämmelsen mellan Horns skildring och *Gründtliche Relation und Erzählung* gäller också i viss utsträckning det andra ledet i vad som här kallats skuldfrågan. Den bayerska relationen ger uttryck åt förvåning över »dess Hertzogen Bernhards von Weinmar vermessenheit . . . dass er es dörffen zu einer Feldschlacht kommen lassen».⁶²

Förhållandet kan belysas ytterligare. I München trycktes hösten 1634 en flygskrift rörande slaget vid Nördlingen med följande titel:

⁶⁰ Publicerad i en flygskrift med titeln *Confirmation novvelle de la grande Victoire de Nordlingen, et des circonstances et particularitez d'icelle*. Flygskriften föreligger i två upplagor, den första tryckt i Bryssel, den andra i Lille. Brysselupplagan finns t. ex. i Universitätsbibliothek, Wien, Sign. I 166. 708, samt Bibliothèque Royale, Bryssel, Sign. II 21.425 A. Lilleupplagan finns i Bibliothèque Nationale, Paris, Sign. 3793: 6.

⁶¹ Jfr ovan s. 56.

⁶² *Materialien* s. 65. Också Diego anger Weimar som beslutets upphovsman (Weinitz s. 17), men Diegos arbete är en kompilation på grundval av andra relationer och det kan inte avgöras, varifrån han hämtat sin uppgift.

Extract Eines Schreibens auss dem Hauptquartier vor Nördling / wie vnd was gestalt die blutige Schlacht bey Nördlingen den 6. Septemb. dises 1634. Jahrs abgelauffen.⁶³ Relationen innehåller följande intressanta passus: »Ein fürnemmer Officier hat vnder anderm vermeldet / Kratz vnnd Horn legen alle schuld dieser Niederlag auff dess Weinmarn halsterrigen vnnd ainsinnigen Kopff: dann sie ihme nie zum Schwerdtstraich / sonder / dass er vnser Armada mit langem verzug vnnd auffschub consumiern wolte / jederzeit gerathen.»

Vi vet att Maximilian I själv granskat Horns relation. Med den mycket starka kontroll som från bayerskt håll utövades i fråga om Horn är det uteslutet, att den fångne fältmarskalkens relation kan ha fått passera förrän efter officiellt bayerskt godkännande. Detta så mycket mer som skildringar av hur slaget utkämpats vid denna tid var föremål för en starkt kritisk uppmärksamhet i München. Med tanke på vad som ovan sagts om överensställelsen mellan den fångne fältmarskalkens framställning och den officiella bayerska relationen när det gäller det viktiga slutskedet i slaget är det emellertid mycket lätt att förstå, att den hornska relationen, vars publicitetsvärde var självklart, approberats. Det kan rentav ha betraktats som ett bayerskt intresse att den svenske fältmarskalkens skildring blev spridd.

Mot bakgrunden härav frestas man att ställa frågan, om man från bayerskt håll måhända haft något att göra med relationens publice-ring. Tanken är inte så orimlig som den först kan förefalla. Man har alltid utgått från att flygskriften publicerats genom Axel Oxenstiernas försorg. Detta ligger naturligtvis nära till hands att anta. Några anmärkningar kan dock göras. Flygskriften saknar uppgift om tryckort, och någon möjlighet att fastställa denna föreligger inte. I själva verket har vi inga bindande bevis för att Oxenstierna har haft någon befattning med relationen och dess publicering. Här har i det föregående nämnts, att Horn utverkade pass för Küchel, som skulle resa till den svenske kanslern. Passet utfärdades den 20 november. Men vi har inga bevis för att det kommit till användning. Originalen finns bevarat tillsammans med brevväxlingen mellan Maximilian och Rudolf von Donnersberg, kommandanten på Burg-

⁶³ Extract eines Schreibens auss dem Hauptquartier vor Nördling, Flugschriftensammlung Gustaf Freytag Nr 5573, Stadtbibliothek, Frankfurt am Main.

hausen. Ingenting visar, att det använts av Küchel och därefter återlämnats och inplacerats på det ställe det nu finns. Inte heller finns några tecken på att Oxenstierna mottagit relationen under den närmast följande tiden. Oxenstierna omnämner den inte i sina brev till svenska regeringen, och trots att han kontinuerligt höll denna under rättad om utvecklingen i Tyskland bl. a. genom att sända hem avisor och relationer, saknas spår av Horns relation i detta material, vilket är anmärkningsvärt, om rikskanslern haft den i sin hand.⁶⁴

I slutet av december har Axel Oxenstierna utarbetat en längre redogörelse för läget i Tyskland. Den bär titeln Relation Öfwer alt dedh som härtill ähr passerat häruthe ifrån Johannis Baptistae intill den sijdste Decembris Anno 1634 korteligen och hastigt författadt till en underrättelse.⁶⁵ Relationen, som tillkommit i december och hemsändes i början av januari, innehåller också en skildring av slaget vid Nördlingen. Av denna skildring kan man konstatera, att Oxenstierna ännu vid denna tid med till visshet gränsande sannolikhet inte haft tillgång till Horns relation.⁶⁶ Inte heller senare har vi något spår av rikskanslerns befattning med denna. Detta hindrar naturligtvis inte, att Axel Oxenstierna ligger bakom publiceringen av Relation oder aussführlicher Bericht. Här skall dock endast pekas på en annan möjlighet.

Det har i det föregående påvisats, att Horns relation i slutet av november förhandsgranskades av Maximilian och därvid blev approberad, med eller utan förändringar. Vi kan därefter inte spåra den förrän den följande år dyker upp som flygskriften Relation oder aussführlicher Bericht. Vi kan emellertid lägga till ännu en sak. Trots den stora uppmärksamhet, som forskningen ägnat den hornska relationen, har man inte uppmärksammat, att denna inte endast lades till grund för en tysk flygskrift utan också finns i en italiensk upplaga tryckt i Rom.⁶⁷ Endast två andra tyska flygskrifter rörande

⁶⁴ Detta skall sammanställas med att vi i svenska riksarkivet däremot har i behåll flera avskrifter av Axel Oxenstiernas egen relation.

⁶⁵ Egenhändigt koncept i Oxenstiernska saml. A: VI. Axel Oxenstiernas skrifter. Originalen bland Axel Oxenstiernas skrivelser till K. M:t och rådet 1635. Tryckt HSH 33, s. 50 ff. (efter en renskrift av sekr. Schilher), Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling I: 1 s. 204 ff. (efter rikskanslerns egenhändiga koncept).

⁶⁶ Om rikskanslerns relation se vidare nedan s. 72 f.

⁶⁷ Relatione delli Svccessi di Gverra doppo la resa di Ratisbona segvita sotto

slaget vid Nördlingen har påträffats också i en italienskspråkig upplaga. Den ena är den spanska relationen *Kurze Relation und Specification*. Den andra är *Gründtliche Relation und Erzehlung*, den officiösa bayerska relationen. Den senare hade tillkommit för att bilda en motvikt till de spanska och kejserliga relationernas framställning av slagets förlopp. Samma uppgift kunde Horns relation fylla. Mycket starka skäl talar för att publiceringen av den italienska upplagan av den bayerska flygskriften förmedlats av den inflytelserike kardinal Barberini, påvens brorson, med vilken Maximilian vid denna tid hade nära förbindelser.⁶⁸ Det är möjligt att Horns relation följt samma väg. Vi kan sålunda inte utesluta möjligheten, att den hornska relationens publicering skett genom bayersk försorg.

Som redan nämnts är såväl den bayerska relationen *Gründtliche Relation und Erzehlung* som Horns berättelse starkt präglade av tendens. Den förra anges direkt av initiativtagaren Fugger avsedd att spridas, »under die Leuth kommen», för att vederlägga de förligans anseende ofördelaktiga versioner om slaget, som spritts från kejserligt håll. Den apologetiska karaktären av Horns berättelse är omisskännlig. Men även om detta manar till största försiktighet vid användandet av dessa källor för rekonstruktion av slagets förlopp, skall det genast sägas, att det faktum, att ett stormanlopp i slagets slutskede av den katolska högerflygeln mot hertig Bernhards ställningar ägt rum, ett angrepp som resulterar i att den protestantiska vänsterflygeln bryter samman och upplöses i flykt, kan betraktas som säkerställt. Det bekräftas nämligen också av andra oberoende relationer rörande slaget, inte endast den ligistiska flygskriften *Confirmation nouvelle* utan också de som baserar sig på den spanska huvudrelationen. Men därjämte omnämnes angreppet också i en rad kejserliga relationer, t. ex. *Wahrhaftiger und nach einkommener Schreiben Colligirter Glaubbbafftiger Bericht* och Walmerodes rapport till presidenten i kejserliga krigskansliet Schlick. I dessa fall anges dock i allmänhet inte, att angreppet företas av ligistiska trupper.

Nordlinga. Descritta dal Maestro di Campo Gvstavo Horn. Samtida berättelser om Sveriges krig, KB, Stockholm.

⁶⁸ Brevväxlingen mellan Maximilian I och kardinal Barberini finns delvis bevarad från hösten 1634. Barb. lat. 1711, Vatikanarkivet.

Den avgörande frågan i detta sammanhang är alltså inte om anfallet på Bernhards flygel ägt rum, utan vilken betydelse det haft för slagets katastrofala utgång, eller annorlunda uttryckt, hurdant läget vid tiden för anfallet var för Horns retirerande trupper. Enligt den svenske fältmarskalkens egen berättelse förlöpte reträtten på den svenska högerflygeln planenligt. Det kritiska lösgörandet från fienden hade lyckats och man stod just i begrepp att besätta ställningar, som skulle säkra det fortsatta återtåget, då katastrofen inträffade genom hertig Bernhards från Heselberg i vild flykt nedstormande rytteri.

Allt talar för att Horns skildring på denna punkt är missvisande. För det första gör redan terrängförhållandena och den aktuella situationen det ytterligt osannolikt, att Horn på det sätt han uppger lyckats lösgöra sina trupper och igångsätta en ordnad reträtt. Och går vi till de av Horns utsagor oberoende kejserliga och spanska relationerna, de källor, som främst uppehåller sig vid händelserna på den katolska vänsterflygeln, och vars författare i flera fall i motsats till t. ex. den bayerska relationens kompilator haft en klar överblick över händelserna på detta frontavsnitt, så pekar uppgifterna där som redan tidigare nämnts direkt mot Horns version av händelseförloppet.⁶⁹ *Aussführlicher Bericht* t. ex., den kejserliga flygskriftsrelation, som baserar sig på en redogörelse för segern, som av kejsaren sändes till påven, uppger, att Horns trupper genom de timme efter timme upprepade oerhört förlustbringande angreppen mot Allbuch blev utmattade. Då Horn skulle slå till reträtt uppstod oordning i samband med att trupperna i de bakersta leden började vika. Då de som stod främst märkte detta, vållade det förvirring också bland dem. »Da haben die vnserigen sich nit weiter heben konden / sonder ihre Posten verlassen vnnd die Hornische vollends in die vnordnung vnd confusion gebracht.»⁷⁰ Också konung Ferdinand ger en likartad skildring i sitt brev till kejsaren. Enligt hans uppgift har man på den katolska vänsterflygeln hela tiden avvaktat det ögonblick, då Horns anfallskraft skulle brytas och han skulle bli tvungen att slå till reträtt. För detta läge hade man t. o. m. hållit särskilda trupper i beredskap. När så denna situation inträder, att

⁶⁹ Jfr ovan s. 57 f.

⁷⁰ *Aussführlicher Bericht* s. 6. Jfr ovan s. 27.

Horn slår till reträtt och söker lösgöra sin armé, går de katolska trupperna till motanfall, och resultatet blir de protestantiska arméernas förintelse. Ungefär på samma linje befinner sig den spanska relationen *Copia d'una lettera*.

Var kommer då anfallet mot hertig Bernhards ställningar in i sammanhanget? Den lösning, som en undersökning av de olika källornas uppgifter ger vid handen, förklarar samtidigt hur så skenbart oförenliga versioner kunnat ges spridning också från officiellt håll på den segrande sidan. Utgångspunkten kan vi ta i konung Ferdinands skildring. Den order, som under stridens tidigare skede den 6 september getts på katolsk sida, var enligt Ferdinand, att »so baldt der Feindt von seinem rechten Fliegel auf der Höhe sich gegen dem Waldt retiriren vnd zugleich die zur linkhen Handt vnd hinter dem Waldt haltende Squadronen zu wanckhen anfangen würden, mit ganzer Macht auf ihn zudringen». Så skedde också, och resultatet blev, »dass alles vor, in, neben vnd hinter dem Waldt mit einem Streich in confusion vnd zum aussreissen gebracht .. worden». Vad vi alltså i själva verket har att göra med är ett förkrossande dubbelanfall. I samma ögonblick Horn slagit till reträtt har Gallas låtit de spanska och kejsrerliga trupperna gå ned från Allbuch och kasta sig över den svårt medtagna protestantiska högerflygeln. Samtidigt har han emellertid låtit den katolska högerflygeln gå till storms mot hertig Bernhards ställningar på Heselberg och Lachberg. Resultatet blev, att dennes trupper drevs på flykten och den kaotiska massan av Horns och Bernhards blandade trupper blev ett lätt offer för angriparna, som kom från två håll, dels Johan von Werths rytteri och andra delar av den katolska högerflygeln, som förföljt hertig Bernhards flyende trupper, dels de spanska och kejsrerliga trupperna från Allbuch-hållet.

Stöd för denna rekonstruktion av händelserna under slagets slutskede lämnar inte endast Ferdinands berättelse. Andra kejsrerliga relationer, t. ex. *Aussführlicher Bericht* och *Kurtze eylfertige Relation* pekar i samma riktning. I den sistnämnda heter det sålunda, att efter lång, förbittrad kamp uppstod oordning bland fienden: »Als Ihr Exell. solches vermerckt / haben sie *aller Orthen* mit macht in den Feind setzen lassen / vnnd ihne der gestallt Mannlich angriffen / dass umb 11. Vhren Mittags / nach Sibenstundigen vnauffhörlichen Treffen dess Feindts gantze Armada in die flucht gebracht / darauff

ist es an ein verfolgen vnd nidermachen gangen . . » Också huvudrelationen i flygskriften Copia. Etzlicher Unterschiedlicher Schreiben talar om att de protestantiska styrkorna krossas mellan å ena sidan spanjorerna, å den andra »unsere Reuter». Av sammanhanget framgår, att bakom den senare beteckningen måste dölja sig rytteriet på den katolska högerflygeln, som stod under Johan von Werths befäl. Och går vi till själva den bayerska relationen, så har redan sagts, att den i skildringen av slutskedet nära korresponderar med Horns. Efter skildringen av hur Bernhards ställningar brutit samman för Johan von Werths anfall och hans flyende trupper »dem Horn zugleich seinen gantzen Nachzug in der flucht mit genommen», heter det emellertid också här om den slutliga förintelsen, att den skedde genom att »die vnserigen aber *von allen seyten mit gantzer Macht*» ansätter de oordnade protestantiska trupperna.

Ett sådant dubbelangrepp uppfattas lätt olika beroende på vid vilken av de båda skänklarna av kniptången observatören befinner sig. Och då vi som här har att göra med olika förband på de båda flyglarna och med relationer, som måste ses i sitt sammanhang som uttryck för de olika lägrens från officiellt håll dirigerade, propagandistiskt färgade nyhetsspridning, så är de divergenser i uppfattningen och framställningen av slagets förlopp, som vi här mött, inte endast förklarliga, utan just vad vi har att vänta oss.

Gustav Horns uppgifter om nederlagets orsaker

Som avslutning på sin utförliga relation om slaget vid Nördlingen deklarerar Gustav Horn, att han inte velat ge »eine vollkommene beschreibung des gantzen verlauffs bey Nördlingen, utan endast »die Rationes vnserer Consilien, vnd die vrsachen / wo durch die wolgemeynte Intention, so man bey selbigem gehabt / turbiert, vnd verhindert / auch ein so grosses Vnglück . . . vnserer Parthey zugezogen worden». »Rationes» har behandlats i det föregående och likaså Horns syn på slutkatastrofen. Av intresse är emellertid också de övriga omständigheter, som Horn hävdar på ett avgörande sätt ha bidragit till slagets för de protestantiska arméerna så ödesdigra förlopp. De framstår som sekundära men betydelsefulla orsaker till nederlaget. De viktigaste var följande fyra: 1) vid anmarschen den 5 september kom artilleriet av misstag att placeras in före kavalle-

riet. Några vagnar körde omkull och blockerade vägen, vilket ledde till att hela operationen försenades och fienden hann besätta Allbuch.⁷¹ 2) På morgonen den 6 september går överstelöjtnanten Witzleben på grund av en missuppfattad order till anfall med de ryttere, med vilka han rent defensivt skolat säkra högra flanken. Witzleben blir tillbakaslagen med förluster och måste undsättas.⁷² 3) Den mittersta av de tre halvmånformiga skansarna på Allbuch stormas samtidigt av två brigader från olika håll. Förvirring uppstår då de stöter samman, och villervallan ökas genom att fiendens krutupplag i skansen exploderar. Ett katolskt motanfall kastar på grund av den genom explosionen uppkomna förvirringen lätt tillbaka de svenska brigaderna och återtar skansen.⁷³ 4) Hertig Bernhard skickar Thurn med två regementen för att understödja Horn. Thurn kommer emellertid fel och anfaller för långt till vänster.⁷⁴

Som den svåraste av dessa motgångar framstår misslyckandet att hålla den erövrade skansen på Allbuch. Hade man lyckats häri, kunde slaget fått en annan utgång. Trots hänsynslös insats av alla krafter, och gång på gång upprepade stormlöpningar, som kostade oerhörda förluster, lyckades Horn inte tränga in i någon av skansarna igen. Episoden med de exploderande krutvagnarna skall därför granskas något närmare i ljuset av övriga relationer om drabbningen. Det är nämligen ingalunda endast hos Horn den omnämnes.

I Schlacht und blutiges Treffen stämmer framställningen överens med Horns i det väsentliga. Sedan svenskarna efter hård kamp erövrat den fientliga ställningen, inträffar en våldsam krutexplosion, som vållar att svenskarna inte kan hålla den erövrade skansen utan måste uppgå den.⁷⁵ I den protestantiska relationen Fernerer Verlauff, som publicerades i mässrelationen till vårmässan i Frankfurt am Main 1635, har episoden ytterligare utarbetats. Händelsen får här utgöra själva den avgörande vändpunkten i slaget. Efter »langern standhafften Fechten und unabtreiblicher Dapfferkeit» har svenskarna lyckats storma och erövra en fientlig skans, och i denna placera några regementen, som skulle hålla den. Skansen var emeller-

⁷¹ Materialien s. 15 f.

⁷² Ibid. s. 17.

⁷³ Ibid. s. 18.

⁷⁴ Ibid. s. 19.

⁷⁵ Ibid. s. 35 f.

tid på förhand minerad och sprängs i detta läge i luften med alla de trupper som tagit den i besittning. »Welches dann ein solches Schrecken und Forcht in die ubrige gebracht / dass darauff ein vöilige disordre unter den Schwedischen erfolget». Olyckan leder direkt till nederlaget. De modlösa trupperna måste vika.⁷⁶ Episoden återkommer också i katolska relationer, såväl de olika versionerna av *Copiosa relatione* som i konung Ferdinands brev. Vi finner den också i Diegos skildring av drabbningen. Men i dessa framställningar är sammanhanget ett helt annat. Krutet exploderar ingalunda bland de protestantiska trupper, som stormat och tagit skansen, och som genom explosionen blir ett lätt byte för det motanfall som insattes. Nej, krutförrådet exploderar mitt ibland de katolska trupperna, som *trots* denna olycka med otrolig tapperhet kämpar vidare och lyckas kasta tillbaka fienderna ur skansen.⁷⁷

Samma händelse ges alltså en helt olika innebörd i de relationer, som leder sitt ursprung från segrarsidan, än i dem som har protestantiskt ursprung. I ena fallet får den tjäna till att belysa segrarnas heroiska tapperhet, i det andra blir det en olycka, som blev en verkamt bidragande orsak till stridens olyckliga utgång, en olycka för vilken ingen kan göras ansvarig. Ingen skugga faller på de besegrades tapperhet. Det rör sig emellertid, som ovan framgått, inte endast om olika propagandistiskt utnyttjande av samma händelse. För att möjliggöra detta har man måst ändra på själva fakta. De båda versionerna är oförenliga. *Vem* som ändrat på händelsen för att få den att passa kan däremot knappast med säkerhet avgöras. I historieskrivningen har man så gott som undantagslöst utan vidare accepterat Horns utsagor, vilket naturligtvis inte är rimligt.

Att de av Horn angivna olyckliga omständigheterna på något

⁷⁶ *Relationis Historicæ Semestralis Continuatio*. — — Durch Sigismundi Latomi, alias Meurers Seel. Erben continuirt und verlegt. Fastenmesse 1635, s. 17.

⁷⁷ *Viaje del Infante*, Weinitz s. 23, Ferdinand III:s brev, Weinitz s. 41, *Relatione della Vittoria* s. 10. Som en kuriositet närmast kan nämnas den förklaringsgrund, som framkastas i en protestantisk flygskrift med titeln *Bericht von den Überfahl und Niederlage: Wie es aber ist zugegahn / lass ichs in seiner würde stahn / man thut wol davon sagen / das mit vorrätherey geschehen / wie sich solchs wol lest ansehen / das wer wol zu beklagen*.» Trots att i relationen strax innan uppgetts, att »4. kommen gegen einen Man», så nöjer man sig alltså inte med denna förklaring, utan antyder dunkelt förräderi.

Bericht von den Überfahl und Niederlage s. 3, KB, Köpenhamn.

avgörande sätt inverkat på slagets utgång finns intet skäl att antaga, trots att de ofta upprepats också i senare historieskrivning. De verkliga orsakerna måste sökas på annat håll, och är ingalunda svårfinna. De protestantiska trupperna var vid tiden för slaget slitna och i dålig kondition. De förstärkningar, som erhöles inför slaget, var endast delvis av fullgod kvalitet, och det württembergiska folkuppbådet t. ex. torde ur militär synpunkt ha varit tämligen värdeöst. Mot sig hade man en numerärt betydligt överlägsen motståndare, vars verkliga styrka man starkt underskattade. Mot Horns och hertig Bernhards arméer stod en kvantitativt överlägsen kejserligligistisk armé och dessutom, vilket hade en avgörande betydelse, en helt intakt, stark och kvalitativt högtstående spansk armé. Därtill kom, att terrängförhållandena var ogynnsamma för angriparna. Skogen försvårade gruppering, och Allbuch erbjöd de katolska styrkorna en så stark ställning, att dess intagande skulle visa sig överstiga de svenska truppers krafter. Uppgiftens vansklighet var så mycket större, som det defensiva försvaret under trettioåriga kriget var överlägset det offensiva anfallet. Det finns många exempel på att numerärt underlägsna styrkor framgångsrikt kunnat hålla stånd mot en anfallande överlägsen fiende även om förskansningarna varit primitiva. Det finns alltså inget överraskande i nederlaget vid Nördlingen. Det intressanta kommer in när det tas om hand av den politiska propagandan.

Skuldfrågan och den svenska propagandan

Vi har i det föregående kunnat se, hur en analys av Horns relation och en konfrontation av annat källmaterial med denna klart avslöjat, hur tendentiöst färgad framställningen av Bernhard av Weimar som den ensidigt ansvarige för beslutet om slaget och för dettas katastrofala utgång är. Den likartade framställningen i den bayerska relationen, som inte endast gäller slagets slutskede utan också utpekandet av hertig Bernhard som den främste tillskyndaren av slaget, kan som nämnts inte betraktas som självständig i förhållande till Horns uppgifter.

Av betydelse är emellertid givetvis också att se, hur dessa frågor behandlas i övriga samtida nyhetsnotiser och relationer av protestantiskt ursprung.

Flertalet av de protestantiska relationerna diskuterar inte skuldfrågan alls. De är helt enkelt kortfattade redogörelser, ofta något vaga. Den mest spridda t. ex., *Warhaffte Relation*,⁷⁸ intar hållningen att förlusterna är jämförelsevis obetydliga och slaget på intet sätt avgörande. Att skuldfrågan inte diskuteras i denna relation är därför naturligt. Relationen *Schlacht und blutiges Treffen*⁷⁹ låter inte heller katastrofen framträda i hela dess vidd, och berör inte heller frågan om ansvaret. Annorlunda förhåller det sig med de två tidningsrelationerna *Ein andere / Zeitung / auss Schwaben* (i *Wochentliche Ordinari Zeitung* nr 37)⁸⁰ och *Extract Schreibens auss Frankfurt am Main* (i *Zeitungen* anno 1634 nr 34).⁸¹

Enligt *Ein andere / Zeitung / auss Schwaben* har avsikten från protestantisk sida ursprungligen endast varit »den Feind aus etlichen werken auf dem Galgenberg zu schlagen, Nördlingen zu gutem».⁸² Sedan man till en början haft betydande framgång, har Horn inte velat fortsätta anfallet på grund av fiendens överlägsna styrka. Han yrkade på att man skulle etablera sig i de vunna ställningarna. Hertig Bernhard har emellertid krävt, att anfallet skulle fortsätta, och Horn har slutligen gett efter.

Vad som sedan förvandlar den så lyckligt påbörjade striden till förintande nederlag är, att hertig Bernhards trupper råkar i oordning. Förgäves söker hertigen förmå dem hålla stånd, de börjar vika. Mot detta kontrasteras Horns insats verkningsfullt: »Feldmarschalk Horn hielte wie ein Maur», »Feldmarschalk Horn fechtete wie ein Löw». Hans personliga tapperhet apostroferas. Han har nedlagt flera »mit eigner faust», »einem Cornet mit der rechten Hand den Dägen biss ans Gesess durch den Leib gestossen und mit der linken Hand nach der Stendarten gegriffen vnd darvon gebracht». Trots allt kunde ändå inte Horn och hans trupper ensamma reda

⁷⁸ *Warhaffte Relation von dem Treffen bey Nördlingen*, den 26. vnd 27. Aug. 5. vnd 6. September vorgangen. Publicerad av Droysen, *Materialien* s. 26 ff.

⁷⁹ *Schlacht vnd blutiges Treffen*, so am 26. vnd 27 Augusti bey der Statt Nördlingen vorgangen. *Materialien* s. 34 ff.

⁸⁰ *Jacob II* s. 130 f.

⁸¹ *Ibid.* s. 147.

⁸² *Ibid.* s. 130. Namnet Galgenberg användes här felaktigt. Det får beteckna ett helt komplex av höjder, av vilka endast en liten del i verkligheten bar detta namn.

upp situationen. De var uttröttade, och då de weimarska trupperna flytt »haben die Hornischen auch durchgehauen vnd die Infanterey mit der Artillerey im stich gelassen».⁸³

Tendensen framträder i öppen dag. Vi vet att Wochentliche Ordinari Zeitung baserar sig på Frankfurt-material.⁸⁴ Det kan vara av intresse att hålla detta i minnet vid en jämförelse med framställningen i Extract Schreibens auss Frankfurt am Main. Också här framställes hertig Bernhard som den som driver fram beslutet om att våga en drabbning. Fienden hade sex gånger gått till storms mot Nördlingen, uppges det. »Solches hatte Hertzog Bernhard nicht lenger dulden können.» Han hade gått till anfall. Efter inledande framgångar hade fiendens övermakt gjort sig gällande, och de protestantiska arméerna hade besegrats.⁸⁵

Ytterligare en protestantisk relation om slaget vid Nördlingen kan nämnas i detta sammanhang. I N:o 97 Extraordinaire av den i Paris utkommande Gazette de France finns en kortfattad skildring av slaget med rubriken *Le combat des Imperiaux & Suodois devant Nortlinguen*.⁸⁶ Enligt framställningen där flydde hertig Bernhards armé först, »a esté aisement mise à vau-de-route». När detta observerades av Horns trupper, insåg dessa, att de inte kunde uträtta något ensamma, utan de slog till reträtt. *Les combat des Imperiaux* ger en i sin helhet fullständigt förvanskad bild av slaget, vars omfattning t. ex. våldsamt underskattas. Den visar emellertid stora likheter med de notiser och relationer, som såg dagens ljus i Frankfurt am Main under tiden närmast efter slaget. Det kan tilläggas, att det material, som i övrigt publiceras i *Gazette de France* rörande de protestantiska arméerna i Sydtyskland vid denna tidpunkt, kan visas ha sitt ursprung i Frankfurt am Main, närmare bestämt i det oxenstiernska kansliet där. Det gäller t. ex. utdrag ur hertig Bernhards brev till rikskanslern veckorna före slaget vid Nördlingen. Samma är förhållandet med den andra av de två relationer om sla-

⁸³ Jacob II s. 131.

⁸⁴ Hans Bodmer, *Die älteste Züricher Zeitung*, *Zürcher Taschenbuch* 1891, s. 175 ff. Jfr J. O. Opel, *Die Anfänge der deutschen Zeitungspresse 1609—1650*, s. 102 ff. och G. Rennert, *Die ersten Post-Zeitungen* s. 120 f.

⁸⁵ Jacob II s. 147.

⁸⁶ N:o 97 Extraordinaire, *Recveil des Gazettes Nouvelles Relations Extraordinaires* s. 394 f.

get, som tryckts i Gazette de France. En vecka efter *Le combat des Imperiaux* publiceras nämligen en relation med rubriken *Particulairitez de la bataille des Imperiaux & Suedois, donnée entre Bopfinguen & Nortlinguen, le 6. de ce mois.*⁸⁷ Denna skildring är intet annat än en översättning av en i det oxenstiernska kansliet i Frankfurt am Main utarbetad relation. Starka skäl talar för att *Le combat des Imperiaux* har samma ursprung.

Vi kan alltså konstatera, att de övriga protestantiska relationer, som utmålar hertig Bernhard som den ansvarige för att slaget kommit till stånd eller hävdar, att sammanbrottet utlöses av att hertigens trupper drivs på flykten, har nära anknytning till Frankfurt am Main. Och med tanke på den mycket verksamma roll det oxenstiernska kansliet spelade för spridningen av krigsnyheter ligger det nära till hands att söka ursprunget till dessa uppgifter där. Detta blir så mycket sannolikare som vi kan konstatera, att samma syn på skuldfrågan möter i Axel Oxenstiernas egna skrivelser vid denna tid. I ett brev till sin broder riksdrotsen Gabriel Oxenstierna talar rikskanslern sålunda om »hvad farlig Stat» som »Hertig Bernhards otidige ambition och oförstånd hafver kastadt det Evangeliske väsend här uti».⁸⁸ Uppfattningen vinner genklang, och i sitt svarsbrev talar Gabriel Oxenstierna om »jalusien, som en part otillbörligen hafft haffuer», som vållande till olyckan.⁸⁹

Den ovan nämnda tidningsnotisen *Ein andere Zeitung auss Schwaben* går i sin framställning av vad vi här kallat skuldfrågan längre än Horns egen relation. Det gäller framställningen av slagets slutskede, där det som redan nämnts uppges, att det är hertig Bernhards trupper, som först flyr under pågående slag. Horn och hans styrkor fortsätter tappert striden, men deras hjältemod är förgäves. Det intressanta är, att Axel Oxenstierna i sin några månader senare tillkomna *Relation* öfver alt som ähr passerat⁹⁰ också går längre än Horn själv och ger en framställning, som närmar sig den i *Ein andere / Zeitung / auss Schwaben*. Bernhard av Weimars rytteri går till anfall men slås på flykten. »Felttmarskallen (dvs. Horn), som

⁸⁷ N:o 101 Extraordinaire, ibid. s. 410 f.

⁸⁸ Axel Oxenstierna till Gabriel Gustafsson Oxenstierna 5/9 1634 (g. st.). Tryckt i *Samlingar i Svenska Historien* (utg. av E. M. Fant) I s. 13 ff.

⁸⁹ Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling II: 3, s. 347.

⁹⁰ Jfr ovan s. 62.

ändå stodh i ordre, och seendhes att Hertig Bernardtz vinga var på flychten, sökte att medh ordre retirera sin armée aff bergedt, och öfver ett dijke, der skogen strax var baak om, att disputeradt, så länge skee kundhe, och sij att man någorledhes medh ordre kundhe komma aff; Men efter hela fiendhens machtt, då tillijka gick på honom; Crabather ochså bleffve sendhe i sijdhan, ähr efter långligt fechtande ochså brachtt på flüchtem, och kortt däreffter fongen vordhen.»⁹¹

I fortsättningen talas det också om att hertig Bernhard »hadhe saken vedh Nördlingen förderffuedt.»⁹²

Med tanke på den starkt tendentiösa framställning vi faktiskt har i Axel Oxenstiernas relation är det ett gott betyg åt hans skicklighet, att utgivaren av den senaste av de båda utgåvorna av relationen försäkrar, att den har »en helt objektiv karaktär».⁹³

En slående bild av framställningens tendens ger ett par i Riksarkivet bevarade samtida avskrifter av relationen. I fråga om det avsnitt, som behandlar slaget vid Nördlingen, finns bredvid texten ett litet antal korta marginalanteckningar. Dessa är i ena fallet gjorda med annat bläck och sannolikt av annan hand än avskrivarens och ger närmast intryck av att ha tillkommit som hållpunkter t. ex. vid en föredragning av relationen.⁹⁴ Marginalanteckningarna är följande:

Hert: Bernardts mening

Feltmarskalcken H. Gustaf Horns remonstration

26 Aug:

Hertig Berendt flyr

Franckfurter möthe

18 sept.

Dessa stolpar anger den ödesdigra händelsekedja, som relationen behandlar. Första anteckningen står vid skildringen av Bernhard av

⁹¹ Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling I: 1 s. 207 f.

⁹² Ibid.

⁹³ C. G. Styffe, Inledning till Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling I: 1 s. XX f.

⁹⁴ Relation öffuer alt dhet som härtill ähr Passerat etc., Oxenstiernska saml. C IX, Tyskland och Tyska kriget 1634, RA. Här finns två avskrifter. Det intressanta är, att medan i ena fallet marginalanteckningarna tillskrivits senare med annat bläck och sannolikt av annan hand, har de i det andra uppenbarligen skrivits av avskrivaren samtidigt med utskriften av själva texten. Den rimliga förklaringen är väl, att den första avskriften är förlaga till den andra, varvid avskrivaren förutom själva texten också medtagit marginalanteckningarna.

Weimars yrkande på angrepp under rådplägningen före slaget. Den andra avser Horns motstånd vid samma tillfälle mot angreppsplanerna och hans ansträngningar att undvika en drabbning. Datumet anger dagen för slaget, och därpå följer vad som orsakar katastrofen, hertig Bernhards flykt. De båda följande anteckningarna slutligen avser båda Frankfurtkonventet, vars sammanbrott framstår som förorsakat av nederlaget. I verkligheten var ju dess misslyckande alldeles ohjälpligt redan dessförinnan.

Ännu klarare än i Oxenstiernas text ger dessa marginalanteckningar det väsentliga i den friserade propagandaversion, där hertig Bernhard göres till syndabock: Hertigen framtvingar slaget trots Horns bestämda motstånd, anfallet sätts i gång, hertig Bernhard flyr, varpå de protestantiska arméerna krossas trots Horns tapperhet, konventet i Frankfurt bryter samman.

Vi har kunnat konstatera, att de samtida uppgifter, som utpekar hertig Bernhard som den ansvarige för det för protestanterna förintande nederlaget vid Nördlingen, väsentligen kan följas tillbaka efter två linjer. Den ena leder till Horn själv, den andra till Frankfurt am Main, sätet för det oxenstiernska kansliet. Uppgifterna har från båda dessa håll upptagits i andra samtida relationer och vunnit vidsträckt spridning. De har snabbt inlemmats i de samtida historiska samlingsverken och historierna. De psykologiska betingelserna för att en sådan version av händelseförloppet skulle accepteras var goda. Om av två anförare den ene stupar eller tillfångatages i ett olyckligt slag, så framstår den som räddat sig genom flykten a priori i ogynnsammare dager. Och för Oxenstiernas ställningstagande fanns det inte endast psykologiska utan också högst reella skäl. Nederlaget var ett ytterst svårt slag för de svenska vapnens anseende, som ju varit inte minst en viktig politisk faktor. Om man nu kunde skjuta undan ansvaret från den fångne svenske fältmarskalken över på den tyske hertigen, kunde man eventuellt hoppas något minska den negativa effekten. Därtill kom naturligtvis, att Gustav Horn var Axel Oxenstiernas svärson, och det är tämligen förståeligt om denne var böjd att solidarisera sig med honom, att göra hans sak till sin. Inte minst måste rikskanslern tänka på det dåliga intryck nederlaget skulle göra hemma i Sverige, där det redan dessförinnan fanns företrädare för uppfattningen att man borde dra sig ur kriget.

ON THE WANDERER LINES 80—84

A STUDY OF A FIGURE AND A THEME

BY

J. E. CROSS

	sume wig fornom
fereðe in forðwege;	sumne fugel oþbær
ofer heanne holm;	sumne se hara wulf
deaðe gedælde;	sumne dreorighleor
in eorðscræfe	eorl gehyðde. (ll. 80—84.)

These lines, one example of the *sum*-series in O. E. poetry, have been well illustrated with parallels by older scholars but apparently without revealing a relationship which critics can accept to aid appreciation of the poem. There is still a difference of opinion on the inspiration for the list and indeed on the poet's purpose in presenting it.¹ This review of earlier scholars' illustrations and study of influences will, I hope, offer reasonable evidence that this passage is of Christian origin and represents a common Christian theme. There are two distinct problems to be considered, the origin of the *sum* figure itself and the list which it introduces.

The derivation of the *sum*-figure in early O. E. poetry would, I think, have caused little debate if Ælfric's *Catholic Homilies* or even Cynewulf's poetry had been written before *The Wanderer*. For in both Ælfric's prose and Cynewulf's poetry the repeated *sum* is an O. E. equivalent of a 'figure of diction'² derived from pre-Christian Greek and Latin rhetorical teaching but available to the Englishmen in the works of Latin Christian writers who accepted the stylistic methods of the old rhetorical schools to present their arguments. Many of the *sum*-passages in Ælfric's sermons have identified Latin sources³ and the others, even if added by Ælfric himself,⁴ clearly

¹ See p. 85 for discussion and references.

² Rhetorical manuals distinguish figures of diction and figures of thought.

³ e. g. a) Ælfric, *The Homilies of the Anglo-Saxon Church*, (London 1844, 1846), 2 vols. edit. B. Thorpe, Vol. II, p. 76, its source being Gregory, *Hom. XIX in Evangelia*, P. L. LXXVI, col. 1155.

b) Ælfric, *Homs. I* p. 240, from Gregory, *Hom. XIV in Evang.*, P. L. LXXVI col. 1128.

represent more examples of the same rhetorical figure. He could have given the figure a name since he had received the liberal education of his day and his writing reveals a knowledge of rhetoric.⁵

The *sum*-passage in Cynewulf's *Juliana* (ll. 468—494) clearly derives from a version⁶ of a Latin *Vita Julianæ* since this represents

c) Ælfric, Homs. II p. 376 from Gregory, *Hom. XXXVI in Evang.*, P. L. LXXXVI, col. 1271.

d) Ælfric, Homs. I p. 322 from Gregory, *Hom. XXX in Evang.*, P. L. LXXXVI, col. 1224 (the Pauline passage I. Cor. xii. 8—10).

Sources noted by M. Förster, 'Über die Quellen von Ælfrics exegetischen Homiliæ Catholicæ', *Anglia* XVI, 1894, §§ 43, 50, 49, and 55 respectively.

⁴ On present evidence it appears that Ælfric added the following *sum*-passages e. g.:

a) on false gods in Homs. I p. 366, the source for this section being Bede, *Homiliæ*, Lib. II, xvi, P. L. XCIV, col. 219 seq. (Förster § 77).

b) on the ways people behaved at the siege of Jerusalem in Homs. I. p. 404, the source being Rufinus's translation of Eusebius's *Church History* (Förster § 135).

c) on the deaths of martyrs in Homs. I. p. 212, the source being Bede, *Homiliæ*, Lib. I, xxiii, P. L. xciv, col. 121 seq. (Förster § 78).

It is clear that Ælfric made no particular effort to use original material in these sermons and we should be prepared for closer sources to be discovered to extend the great pioneer work of Förster. For recent examples see, C. R. Davis, J. E. G. P., XLI, (1942), pp. 510—513 and J. E. Cross, 'A source for one of Ælfric's 'Catholic Homilies', *English Studies*, Amsterdam, 1958, Vol. XXXIX, pp. 248—251, where the first part of the homily *Natale Omnium Sanctorum* (Homs. I no. 36) is shown to derive from a version of Pseudo-Bede *Homiliæ Subditiæ* LXXI. This Latin sermon has two *alius* lists, on the orders of angels and the tortures of martyrs, which are used by Ælfric.

⁵ See G. K. Anderson, *The Literature of the Anglo-Saxons*, (London, 1949), chap. IX, *passim*.

⁶ Scholars have held different opinions on the relationship of Cynewulf's poem to the other known versions [see a summary in C. Schaar, *Critical Studies in the Cynewulf Group*, (Lund 1949), p. 28]. But it has not been doubted that a Latin version was available to the O. E. poet. The two most recent commentators, Schaar (pp. 29—31), and Miss Woolf [*Juliana* edit. R. Woolf, (London, 1955), pp. 13—17], emphasise that few of the structural details can be proved original. Miss Woolf's statement that: 'the general similarity in the progress of the action, and many sentences of identical phraseology, suggest that Cynewulf's original was closely related to it (the oldest text, in *Acta Sanctorum Februarii* II, 873 seq.)', together with the fact that the list of devil's bad deeds appears in various versions — indeed the ASS version is a collation of eleven MSS —, make it certain that Cynewulf saw an *alius*-passage in his Latin original.

a general source for the poem and the O. E. passage is a close paraphrase of the Latin version printed in the *Acta Sanctorum*. There is no difference in number and kind of mishaps caused by the devil, though Cynewulf extends some of the listed items into brief descriptions and there is a slightly different order of item. The same stylistic figure is used. It is certain too that the *sum*-figure in *Christ* (ll. 664—681) was inspired by a Latin source. The model for *Christ II* was Gregory's *Homilia xxix in Evangelia*, all sections of which are used in Cynewulf's poem.⁷ One theme in both is that of the gifts of God (or the Holy Spirit) to men, which Gregory has abbreviated from St. Paul (I. Cor. xii, 8—10), and which he lists again in *Homiliae in Ezechielem Lib. I*, x.⁸ Apart from the gift of wisdom,⁹ the actual gifts are very different in Cynewulf's poem but the stylistic figure is the same as in the Latin. From these cases we may assume that the *sum*-figure in *Elene* (ll. 131—137), which does not appear in the *Acta Cyriaci* as printed in the *Acta Sanctorum*,¹⁰ was also inspired by the Latin figure. This is not to say that the poet knew it as a rhetorical figure; we cannot prove this since we know nothing of his education, although it would be difficult for a man so knowledgeable in Latin not to have studied a manual of rhetoric.

⁷ Schaar, *op. cit.*, p. 32, referring to A. S. Cook's analysis in his edition of *Christ*, (Boston, 1900), pp. 115—116.

⁸ Migne, P. L. LXXVI, col. 899, as noted by Cook, *op. cit.*, p. 141.

⁹ We may note that Cynewulf's opening words repeat the first two of the seven gifts of God to man in Isaiah xi 2—3 which is the ultimate source of this Christian idea. Gregory follows Paul and speaks first of wisdom but Cynewulf speaks of wisdom (*modes snyttru*) and noble understanding (*æþele andgiet*). There is a collocation of the two Biblical passages in Ælfric where the Pauline passage is quoted (Homs. I, p. 322) but the seven-fold gift of the Holy Spirit is illustrated in the words of Isaiah: 'mid wisdom and andgyte, mid gedeahte and strence, mid ingehyde and arfaestnysse, and he us gefylð mid Godes ege'. (Homs. I, p. 326). The sevenfold nature of the gift is again accompanied by the quotation of Isaiah's words in Homs. II, p. 292 and II, p. 398. It seems reasonable to assume that the two well-known Biblical lists would similarly have been in Cynewulf's mind.

¹⁰ I have not consulted all the known versions of the legend on the possibility that an *alius*-passage appears in a Latin version, but according to Miss Gradon [*Elene* edit. P. Gradon, (London, 1958), p. 18] one of the versions in ASS. belongs to a small group of texts which are most closely related to the O. E. poem, and the case presented is the most unfavourable to my general argument.

To Cynewulf the stylistic feature may merely have been an effective way of presenting material which he accepted in his adaptations from Latin. Nevertheless it is a rhetorical figure in his sources.

The Latin figure may be identified by quoting a few examples of certain and probable sources:

- (1) Ælfric *Homiliæ Catholicæ* II, p. 76.

Eornostlice þonne *sume* beoð gelædde on cildhade to godum ðeawum and rihtum life, *sume* on cnihtade, *sume* on ge-ðungenum wæstmæ, *sume* on ylde, *sume* on forwerodre ealdnysse; þonne bið hit swylce hi beon on mislicum tidum to ðam wingearde gelaðode.

from Gregory P. L. LXXVI, col. 1155:

Quia ergo ad vitam bonam *alius* in pueritia, *alius* in adolescentia, *alius* in iuventute, *alius* in senectute, *alius* in decrepita ætate perducitur, quasi diversis horis operarii ad vineam vocantur.¹¹

- (2) Ælfric I, p. 240:

Se wulf cymð to ðam sceapum, and *sume* he abitt, *sume* he tostencð, þonne se reða deofol tihð þa cristenan men, *sume* to forligre, *sume* he ontent to gytsunge, *sume* he arærð to modignysse, *sume* he þurh graman totwæmð and mid mislicum costnungum gastlice ofslihð.

from Gregory P. L. LXXVI, col. 1128:

Lupus rapit et dispergit oves cum *alium* ad luxuriam pertrahit, *alium* ad avaritiam accendit, *alium* in superbiam erigit, *alium* per iracundiam dividit, *hunc* invidia stimulat, *illum* in fallacia supplantat.¹²

- (3) Juliana II. 468—94 is derived from a version of the *Vita Julianæ* ASS., Feb. II, p. 875, col. 2:

Dæmon respondit: Ego multorum hominum oculos extinxi, *aliorum* pedes confregi, *alios* in ignem misi, *alios* appendi,¹³ *alios* autem sanguinem vomere feci,

¹¹ noted by Förster op. cit. § 43.

¹² *ibid.* § 50.

¹³ The reference to 'hanging' is placed differently in the O. E. and Latin lists.

alios in pontum submersi, *alios* vitam finire feci violenter, *alios* autem in suo furore manibus suis cruciari feci; et ut breviter dicam. Omnia mala, quæ in isto mundo sunt, meo consilio peraguntur, et ego ipse perficio; et *alios* quos inveni non habentes signaculum Christi interfeci.

4. Cynewulf's *Christ* ll. 664 ff. All scholars are agreed¹⁴ that the ultimate source of the general idea to the Christian Cynewulf is the Pauline passage where the individual gifts are introduced in the sequence: *alii alii alteri alii alii alii alii etc.* In Gregory's *Hom. XXIX* in *Evang.* the sequence is a series of repeated *alii*'s. Cynewulf may have seen the example in *Hom. in Ezech* lib I, X, since his concluding statement (ll. 683—5), that God will not give all the gifts to any one man, appears in that sermon. There the gifts are introduced by a sequence: *isti illi huic illi isti illi.*

These four examples of the O. E. *sum*-series are equivalents of lists in Latin in which either the initial word in each clause is repeated (No 1, Gregory; No 3, ASS.; No 4, Gregory, *Hom. XXIX* in *Evang.*;) or synonyms are used instead of repeating the precise word (No 2, Gregory; No 4, Paul; No 4, Gregory, *Hom. in Ezech.*). Quintillian,¹⁵ Cicero,¹⁶ and the *Rhetorica ad Herennium*¹⁷ recognise the repetition of the initial word as a 'figure of diction' and Rutilius Lupus¹⁸ accepts the use of synonyms within the same figure. It may be named *repetitio*¹⁹ with the *Rhetorica ad Herennium* since this

¹⁴ Schaar op. cit., p. 33.

¹⁵ *Institutio Oratoria*, ed. H. E. Butler, (London, New York, 1922), IX, i. 33, (p. 366), IX, i. 38 (p. 368), and IX, iii. 30, (p. 462).

¹⁶ *De Oratore* ed. H. Rackham, (London, New York, 1948), III, liii. 206, (p. 164).

¹⁷ *Ad Herennium* ed. H. Caplan, (London, New York, 1954), IV, xiii. 19, (p. 274).

¹⁸ see *ibid.* p. 275 note d.

¹⁹ Bede calls it *anaphora* and *epanaphora* in his *De schematis*, P. L. XC, col. 177 D.

manual appears to have influenced the terminology of twelfth century poetic²⁰ and students of the later mediaeval poetry recognise this name. It is of no importance that this manual was not widely read during the O. E. period,²¹ since a figure by any name is still the same to those who subscribed to a belief in rhetorical teaching.

The *sum*-figure in Old English is very distinctive but also very simple, and its simplicity may still allow scholars to postulate independent or native origin for any individual passage in a poem which has not an identified Latin source. No argument towards identification can be used such as that for the Ælfrician examples which may be the homilist's own addition or for the figure in *Elene*. The other O. E. poems which use the figure are anonymous and, on present evidence,²² are the compositions of different poets. For these cases, of course, the immediate derivation of the *sum*-figure will be a matter of probability rather than fact. But the cases cited above together with a reading of patristic writings where *repetitio* abounds to introduce many different lists,²³ make it probable that the *sum*-figure in a poem written by a Christian came from the same kind of literature as the Christian ideas. This is the probability for the use of the figure in *Guthlac B*, *The Wanderer*, *The Fates of Men* and *The Gifts of Men*.

As Dr. Schaar has reminded us,²⁴ *Guthlac B* is an O. E. adaptation of Felix's *Vita. S. Guthlaci* V. 35, 36, but the brief *sum*-sequence (ll. 876—77) occurs among the introductory lines which describe the fall of man and the dominion of death over mankind since that

²⁰ See E. Faral, *Les Arts Poétiques du XIIe et du XIIIe siècle*, (Paris, 1924), pp. 48—49.

²¹ See M. L. W. Laistner, *Thought and Letters in Western Europe*, (London, 1957), second edition, p. 218: 'while *De inventione* was widely used, the *Rhetorica ad Herennium* did not come fully into its own until the twelfth century and after.'

²² G. V. Smithers, 'The Meaning of *The Seafarer* and *The Wanderer*,' *Medium Aevum*, XXVI, (1957), p. 152, discusses the possibility of common authorship for the two poems. But internal evidence of similarity in commonplace theme and phrases (which may well be the result of poetic training), does not give decisive proof in such short poems. Mr. Smithers is too careful a scholar to do more than speculate.

²³ see notes 3, 4 and 37.

²⁴ op. cit., p. 41.

hour. Grau²⁵ suggested parts of the *Carmen de Resurrectione Mortuorum* as possible sources for this introduction. But we cannot be so definite as, generally, the *Carmen* collects and repeats themes which are commonly found elsewhere,²⁶ and this particular topic is obviously discussed on many occasions by Christian writers. The O. E. poet also uses a Latin stylistic feature when he follows common Christian practice by describing paradise in a sequence of negative clauses.²⁸ The *sum*-lines are thus embedded in a Christian setting by a man who could read Latin and it is unlikely that he would look elsewhere for the *sum*-figure.

The case is now equally strong for a Christian Latin origin of the *sum*-figure in *The Wanderer*. The part of the poem in which the relevant lines occur has often been regarded as Christian moralising although older scholars were continually alert to abstract points of pre-Christian belief and secular features. Recently however the patchwork has become a complex of Christian ideas in the illuminating research of Mr. Smithers. Among the Christian themes is an

²⁵ G. Grau, 'Quellen und Verwandtschaften der älteren germanischen Darstellungen des Jüngsten Gerichtes', *Studien zur Englischen Philologie*, XXXI, (1908), pp. 94—98.

²⁶ See e.g. H. R. Patch, *The Other World*, (Camb. Mass., 1950), pp. 137—9 for a discussion of the stereotyped description of the Earthly Paradise in the Pseudo-Tertullian version of the *Carmen* [*De iudicio domini*, P. L. II, cols. 1151—52, = Grau's text A] and below p. 88 for Christian commonplaces linked with arguments on the resurrection.

²⁸ cf. the Christian texts cited and quoted in Cook, *Christ* pp. 222—223 especially the O. E. *ne* sequence in Christ II. 1660—1662; in *Be Domes Dæge* [edit. J. R. Lumby, (London, 1876), E. E. T. S., O. S., 65, pp. 16 and 18] ll. 253—266, corresponding to the negative sequence in *De Die Iudicii* ll. 128—134; in *Blickling Homily No. 5* [edit. R. Morris, (London, 1874—80) E. E. T. S., O. S., 58, 63, 73] p. 65, a sermon which is firmly based on Biblical paraphrase and commonplace Christian idea; in *Wulfstan* [edit. A. Napier, (Berlin, 1883)] p. 139—40. These are descriptions of heaven and the Biblical starting-point is obviously the negative sequence in Apoc. xxi. 4, vii. 16 as M. M. Dubois, [*Les Éléments Latins dans la poésie religieuse de Cynewulf*, (Paris, 1943), p. 116]. The Guthlac theme describes the Earthly Paradise but there is an obvious connection between the two places as the allegorical explanation in the O. E. Phoenix emphasises. In this poem the O. E. *ne* sequence describes both the Earthly (ll. 50—62) and the Heavenly Paradise (ll. 611—614).

ubi sunt passage to point the transience of earthly delights.²⁹ But the dialectical³⁰ *ubi*, which introduces each item of the list, is a figure of diction known to the *Rhetorica ad Herennium* as *interrogatio*,³¹ the question which concludes argument. Thus the poet uses one rhetorical figure in a poem which indicates knowledge of Christian commonplaces and once again it is unlikely that the *sum*-figure came from another source.

The two remaining poems, *The Fates of Men* and *The Gifts of Men*, were also written by Christians. The *Gifts* describes the benevolence and wisdom of God in lines 1—29 and 104—113 and refers to three pursuits of men which are specifically connected with the church and contemplative life (ll. 86—94). The *Fates* is not so definitely ecclesiastic but references to God's power and wisdom occur at intervals in the poem (ll. 1—9, 58, 64—66, and 93—98). Unfortunately however for our purpose here they are both simple poems considering one or at most two³² themes as indicated in the titles. None of the Christian statements demonstrate a close knowledge of Latin Christian writings and obviously the evidence for Latin origin of the *sum*-figure here is weaker than in the other poems. Yet poets who feel compelled to *write* in Christian terms are undoubtedly men who are committed Christians and who must have read or heard Christian tracts or sermons. In these, as stated above, many examples of *repetitio* are found and it seems likely that the repeated *sum* in the two O. E. poems is an equivalent of the Latin figure. This opinion is strengthened by Miss B. C. Williams's negative evidence that 'the *sum*-gnome is not prevalent in early Germanic literature'.³³ It appears in Sanskrit, in Greek poetry, and in the eastern books of wisdom in the Scriptures, as she says,³⁴ but our knowledge of general cultural influences make Latin Christian writings a more attrac-

²⁹ Cross, 'Ubi Sunt Passages in Old English — Sources and Relationships', *Vetenskaps-Societetens i Lund Årsbok*, 1956, pp. 40—41.

³⁰ This term is used by H. Caplan, 'Rhetorical Invention in some Mediaeval Tractates on Preaching, *Speculum* II (1927), p. 292, and serves to remind us of the origin and nature of *ubi sunt* passages.

³¹ see *Rhetorica ad Herennium* IV. xvi. ed. cit. p. 284, and 284 note d.

³² *The Fates* is concerned with both adverse fates and benefits and the two parts are clearly marked. All however emphasise God's control.

³³ B. C. Williams, *Gnomic Poetry in Anglo-Saxon*, (New York, 1914), p. 54.

³⁴ *ibid* pp. 54—56.

tive intermediary. I take it that this is Miss Williams's conclusion on the *sum*-figure though she considers the two poems as a whole.³⁵ Finally, the conclusions reached for the other O. E. Christian examples have some bearing on the situation here, particularly the passage in *Christ II* where Cynewulf has used the Latin figure from Gregory to present a list of gifts which has echoes in the *Gifts* and in the second part of the *Fates*.

Altogether the evidence weighs decidedly towards a Latin origin for the *sum*-figure in early Old English poetry.

The problem of source for the various lists is much more complicated, partly because a list is rarely copied exactly, partly because different topics are considered in the lists. As I have shown in a discussion of *ubi sunt* passages in Old English,³⁶ variations occur in a list even when a prose homilist is clearly using a Latin source and the demands of verse-form make variations more likely in poetry. When the dialectical *ubi* is used however there is at least a general unity of purpose since mediaeval *ubi sunt* passages emphasise the vanity of the world. No such unity is present in the use of the *sum* figure which merely introduces a list — on practically any subject. I have seen *repetitio* presenting lists of deaths of martyrs, orders of angels, false gods, gifts of God or the Holy Spirit, man's temptations by the devil, ways of disobeying God, the talents, deaths of the holy, sudden deaths, kinds of fever³⁷ and there are other lists 'quorum non est numerus, quæ si enarrem, vitæ tempus me defi-

³⁵ *ibid* p. 57, p. 58.

³⁶ *Cross op. cit. passim.*

³⁷ Deaths of martyrs, Ephraim Syrus *De Beatitudinibus* (*Opera* ed. Vossius, Antwerp, 1616, p. 171); Gregory, *Liber Moralium* P. L. LXXVI col. 650. Orders of angels in Ælfric and Pseudo-Bede. See Cross, *English Studies*, Amsterdam, (1958), vol. XXXIX, pp. 248—251.

False Gods in Cyril of Jerusalem, Catechesis IV, cap. VI (*Opera* ed. Reishl, Monaci, 1848, Vol. I, pp. 95—97); Ps-Augustine *De Symbolo*, cap. II, P. L. XL, col. 653; Ælfric see note 4 a; Wulfstan *De Falsis Deis* (ed. D. Bethurum, Oxford, 1957, p. 221; see also Latin text quoted in notes p. 334).

On Gifts see above p. 79 and note 3 d.

Man's temptations by the devil in Ps-Chrysostom, P. G. LX col. 699. Ways of

ceret' as Pseudo-Chrysostom says³⁸ with unconscious humour at the end of a *repetitio* list of twenty-three items. Fortunately some of these lists are on subjects which are considered so often that these may be regarded as commonplace themes. No-one may point to an exact source but the theme is 'in the air' for Christian writers.

The *sum*-passage in *The Wanderer*, though brief and without specific Christian reference, is, I believe, an example of such a Christian theme. This passage has been widely illustrated³⁹ but there is still a difference of opinion on the inspiration for the list. Miss Kershaw (Mrs. Chadwick), Professor Whitelock in passing, and notably Professor Magoun⁴⁰ think that two items, 'se hara wulf' and 'fugel' are connected with the 'poetic theme' of birds and beasts of battle, while Professor Bonjour doubted this.⁴¹ A brief historical study will add some general evidence for Professor Bonjour's doubts.

Extracts from later O. E. homilies, Blickling Homily 7, MS Hatton No. 116, Homily III, and Pseudo-Wulfstan XL have been cited⁴² as

disobeying God in Greg. Nazianzen, P. G. XXXV col. 958. The talents in Gregory P. L. LXXVI, col. 1109.

Deaths of the holy in Ephraim Syrus, *In Sanctos Patres* (ed. cit. pp. 771, 772). On sudden deaths see below the discussion on the first part of *The Fates of Men*. On kinds of fever see Lewis and Short, *Latin Dictionary*, s. v. *alius* p. 90 col. 3.

³⁸ P. G. LX, col. 699.

³⁹ See particularly F. Klaeber, *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, CXXVI, (1911), p. 359.

J. Bright, *M. L. N.* XIII, (1894), pp. 176—177.

⁴⁰ N. Kershaw, *Anglo-Saxon and Norse Poems*, (Camb., 1922), p. 165. D. Whitelock in *English Historical Documents* I, (London, 1955), p. 802, note 3. F. P. Magoun, 'The theme of the Beasts of Battle in Anglo-Saxon Poetry', *Bulletin de la Société Néophilologique de Helsinki*. LVI (1955), p. 88 and p. 88 note 1. cf. also W. J. Sedgfield, *An Anglo-Saxon Verse Book*, (Manchester, 1922), p. 155, note to line 81.

⁴¹ A. Bonjour, 'Beowulf and the Beasts of Battle', *P. M. L. A.* LXXII, (1957), p. 568 note 9.

⁴² F. Klaeber 'Notes on O. E. Poems' *J. E. G. P.* XII, (1913), p. 259 cited Blickling Homily 7 and Pseudo-Wulfstan XL, while G. Grau op. cit. p. 188 printed the Hatton MS text in connection with the ways of death in *Beowulf* 1763 seq. An alternative version to Hatton 116 Homily III is the unprinted Homily XXXIX in MS Corpus Christi College Cambridge No. 162 pp. 422—431 according to M. Förster, *Anglia*, LXXIII, (1955), p. 11. Both Blickling Homily 7 and Corpus-Hatton are free paraphrases of the *Apocalypse of Thomas* (Förster, p. 11) but the extracts relevant to our discussion are not in the Latin text (Förster, p. 33).

illustrations of the passage in *The Wanderer*, and both Blickling Homily 7 and Pseudo-Wulfstan XL have three items comparable with ones listed in the poem:

Blickling Homily: 'þeah þe hie ær eorþe bewrigen hæfde, . . .
oþþe wildeor abiton, oþþe fuglas tobæron . . .'

Pseudo-Wulfstan: 'eorðe ær forswealh . . . wilde deor fræton and fugelas tobæron'

while yet showing obvious links with the list in the other prose sermon. Since the 'poetic theme' reveals no more⁴³ parallel items it seemed worthwhile to investigate the background to the sermons. All three use the catalogue in connection with the resurrection of the body at the sound of the last trumpet. Ælfric also adds a similar list when he refers to the resurrection in an adaptation of a Gregorian homily⁴⁴:

Ne bið þæs mannes lichama næfre swa swiðe fornumen on fyre,
oððe on sæ, oþþe þurh deora geslit, þæt he ne sceole eft arisan
ansund þurh ðæs Scyppendes mihte, ðe ealle ðing of nahte gesceop.

We may suspect that such a list is almost an instinctive reaction to the idea of resurrection and judgment in the minds of Christians and probe for a reason.

The ultimate source of the connected ideas is the *Apocalypse of John*, XX. 13 as Gregory of Tours confirms while correcting a heretical priest who doubts the resurrection of the flesh.⁴⁵ The canonical text is extended to be the basis of a catalogue in the apocryphal *Apocalypse of Peter*:

'And the wild beasts and the fowls shall he command to restore all the flesh that they have devoured, because he willeth that men should appear'⁴⁶:

⁴³ There are two parallels, the bird and beast, and a third if war is assumed to account for the scavengers' presence.

⁴⁴ The source of the relevant part of this homily, *In Natale Sanctorum Martirum* (Homs. II. no. 42) is *Gregory, Homil. xxxv in Evangelia* according to Förster, *Anglia*, xvi, § 48. Compare the section in Ælfric's Homs. II p. 542 with Gregory P. L. LXXVI, col. 1261, § 4.

⁴⁵ Gregory, *Historia Francorum*, Lib. X, xiii, P. L. LXXI col. 541. See Appendix A. for quotation. Note also the quotations from Ephraim Syrus in Appendix A where Apoc. XX. 13 is extended into the ways of bodily destruction.

⁴⁶ The Ethiopic text, trans. in M. R. James, *The Apocryphal New Testament*, (Oxford, 1924), p. 512.

Book II of *The Sibylline Oracles* which is apparently taken from the Apocalypse of Peter⁴⁷ presents the statement in this form: —

‘And all whom the wave of the sea hath destroyed in the waters (cf. Apoc. John XX. 13), and all whom beasts and creeping things and fowls have feasted on: all these shall he bring to the judgment-seat; and again those whom flesh-devouring fire hath consumed in the flames, them also shall he gather and set before God’s seat.’

But the resurrection of the body was a great dogma to be defended by early Christian apologists. Their method is fixedly traditional. They elaborated St. Paul’s example of the seed (I. Cor. XV) and referred to analogies in nature; they cited historical resurrections of Christ and of men; but their most difficult task was to defend the idea of resurrection of a body which had been destroyed or scattered. The problem is discussed rather fully by Cyril of Jerusalem in his *Catechetical Lectures*, XVIII, § 2:

Now Greeks and Samaritans together argue against us thus. The dead man has fallen, and mouldered away, and is all turned to worms; and the worms have died also; such is the decay and destruction which has overtaken the body; how then is it to be raised? The shipwrecked have been devoured by fishes, which themselves are devoured. Of them who fight with wild beasts the very bones are ground to powder, and consumed by bears and lions. Vultures and ravens feed on the flesh of the unburied dead, and then fly away over all the world; whence then is the body to be collected? For of the fowls who have devoured it some may chance to die in India, some in Persia, some in the land of the Goths. Other men again are consumed by fire, and their very ashes scattered by rain or wind; whence is the body to be brought together again?⁴⁸

The Fourth Century Cyril considers the same objection as do other writers on the resurrection. Indeed an amply-refuted objection in Migne’s *Index on Objections to Dogmas*⁴⁹ is this one, that bodies

⁴⁷ according to James, *ibid.*, p. 521. The quotation is from p. 522.

⁴⁸ Cyril of Jerusalem, *The Catechetical Lectures*, XVIII § 2, trans. E. H. Gifford, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Vol. VII, p. 134. For Greek text see Appendix A.

⁴⁹ P. L. CCXIX, col. 428: *Rejicienda est resurrectio, quia impossibilis omnino videtur; etenim requiretur ut Deus ex omnibus terræ partibus omnes vel minimas corporis partes congreget ac coadunet.*

cannot be collected. It seems that from the apocalypses or the apolo-gists or both together many Christian writers were influenced to mention ways of bodily destruction in connection with the resurrection of the flesh. The concrete examples vary slightly from man to man as one might expect but the following tabulated summary⁵⁰ (see pp. 90—91) reveals a notable general consistency.

When words are presented in such a table there is always a danger of forcing them to express a desired idea when they may well represent something different. This is why certain statements are relegated to the 'miscellaneous' column although Tertullian's *gula* in its context may well indicate decay in burial. Only one column of any relevance to *The Wanderer* may however be reasonably called to account, where certain expressions are taken to mean burial in the earth. But common-sense or a reading of early Christian literature tells us that flesh moulders away, is turned to worms more readily under the earth; and the Pseudo-Wulfstan phrase can scarcely refer to an earthquake in its context. Though an *eorþ-scræf* may be a cavern to live in it is surely a burial-vault in its context in *The Wanderer*.⁵¹

Some Christian writers admittedly emphasised the power of God at the resurrection by choosing different expressions for bodily destruction. Minucius Felix, for example, spoke in this way:

Corpus omne sive arescit in pulverem sive in umorem solvitur vel in cinerem comprimitur vel in nidorem tenuatur, subducitur nobis, sed deo elementorum custodia reservatur.⁵²

But there is a notable consistency of item in the illustrations given below and no doubt the list could be extended by wider reading. Since O. E. Christian literature is more derivative of idea than original the similarity between the passage in *The Wanderer* and those in the Christian illustrations is unlikely to be mere coincidence. It may however be objected that the O. E. poetic lines do not give the impression that bodily destruction is their basis. Obviously the danger in discussing general themes is that an individual passage is

⁵⁰ See Appendix A for full quotations from the writers mentioned.

⁵¹ s. v. *eorþ-scræf* in Bosworth-Toller, *Dict. and Suppl.*, and in Grein-Köhler, *Sprachschatz*.

⁵² Minucius Felix, *Octavius* XXXIV. 10, edit. G. H. Rendall, (Loeb, 1931), p. 420.

	BEASTS	BIRDS	SEA	FIRE	BURIAL	WAR	MISCELLA- NEOUS
Apoc. of Peter	wild beasts	birds					
Sibylline Oracles	beasts and creeping things	birds	wave of the sea	flesh-devour- ing fire			
Apostolic Constitutions	wild beasts	birds	sea				(scattered on earth)
Tatian	wild beasts		rivers, seas	fire			
Tertullian 1	beasts	birds	waters	fires			
Tertullian 2	maws of beasts	crops of birds	waters of sea, stomachs of fishes	devouring fires			(time's great paunch)
Athenagoras	food for animals		drowning by shipwreck or in river, food for fishes			war, unbu- ried	
Cyril of Jerusalem	bears & lions	vultures & ravens	shipwrecked, devoured by fishes	fire, and ashes scatt- ered	mouldered away, turned to worms		
Gregory of Nyssa 1.	dogs	birds	whales and the rest of the sea-animals	fire	worm in tombs		
Gregory 2.	beasts	birds	fish	fire			
Ephraim Syrus 1.	beasts	birds	fish				
Ephraim Syrus 2.	beasts	birds	fish				
Ambrose	beasts		sea				
Firminus Maternus	beasts	birds	waves, fish		earth	wars	
Augustine 1.	beasts			burnt			(dust, moist., air)
Augustine 2.	beasts	birds	drowned	fire			(dust, air)
Gregory of Tours	beasts	birds	drowned in waters, devour- ed by fish		destroyed by rotting in the earth		(changed into excrement, etc.)
De Rect. Cath.	beasts		waters	fire			
Conversationalis							
Carmen de Res. Mort.	beasts	birds	water, fish	flame			

Ways of Bodily Destruction and the Resurrection
Old English Homilies

	BEASTS wild animals	BIRDS birds	SEA drown, fish	FIRE	BURIAL earth has covered	WAR	MISCELLA- NEOUS
Blickling Hom. 7							
Hatton MS 116 Hom. III	wild animals	birds	water	fire			(plus hanging and homicide)
Ps. Wulfstan XL	wild animals	birds	drown, sea	fire	earth swallowed		
Vercelli II	wild animals	birds	sea	fire	earth swallowed		
Ælfric	beasts		sea	fire			
The Wanderer	wolf	bird			hid in earth cave	battle	

attracted into a theme because it is similar to but actually is not the commonplace. Scholars often find what they seek with biased eyes. In the poem there is no mention of *destruction* by war, the wolf, the bird or in burial. But both Athenagoras and Firmicus include war as the preliminary to destruction by scavengers, and though neither Pseudo-Wulfstan nor the Blickling Homily mentions destruction in the references to burial the consequences are clear enough in Cyril of Jerusalem, Gregory of Nyssa, and Gregory of Tours, and indeed to anyone who has 'death before his eyes' and knows the literature which repeats this phrase. When a wolf kills it must tear and eat the dead man, and if one needs an actual wolf as parallel in a foreign source Gregory the Great may speak on the resurrection of bodies. After describing the analogies from nature he discusses the 'inane question':

Sæpe autem objicere inanem quæstiunculam solent, qua dicunt: Carnem hominis lupus comedit, lupum leo devoravit, leo moriens ad pulverem rediit, cum pulvis ille suscitatur, quomodo caro hominis a lupe et leonis carne dividitur?⁵³

The bird has been a problem. Even recently scholars have still noted as a possibility⁵⁴ Thorpe's⁵⁵ conjecture that *fugel* means ship. This is a mere contextual speculation, for never is O. E. *fugel* in either simplices or compounds anything other than bird.⁵⁶ It is used as a comparison for a ship but never as a *heiti* and one supposes that the conjecture arose because it appears from the poem that a single bird could carry a dead man over the high sea.⁵⁷ At face value the statement is fanciful and is best explained by parallels which reveal the allusion. This is a thematic bird, and whether in Professor Magoun's theme or mine, it originates in the same reality and can carry

⁵³ *Hom. in Ezech.* Lib. II, Hom. viii, § 8, P. L. LXXVI, col. 1032.

⁵⁴ Magoun, *ibid*; Bonjour, *ibid*; and *The Exeter Book* edit. G. P. Krapp and E. V. K. Dobbie, (New York, 1936), p. 290, note to line 81.

⁵⁵ B. Thorpe, *Codex Exoniensis*, (London, 1842), p. 291 note.

⁵⁶ s. v. *fugel* and *brimfugel* in Grein-Köhler, *Sprachschatz*.

⁵⁷ Scholars have not taken up the speculation by Grein that the bird is a grifon (see R. Wülcker, *Grundriss zur Geschichte der Angelsächsischen Litteratur*, (Leipzig, 1885), p. 206 § 141 for objections) or the one by Wyatt, *ibid*, that it is a mythical bird. It seems unlikely that a mythical bird would be placed in the same context as a real wolf, real war, and real burial.

only pieces of a body which is being mutilated and is eventually destroyed.

It seems that the linking idea in the poetic list as in the common Christian lists is destruction of the body.

The Christian theme includes all the items in the poetic list while, as noted above, the 'O. E. poetic theme' at most includes three items. The Christian theme can also offer an explanation of 'ofer heanne holm' (l. 83) which Professor Klaeber thought was caused by 'contamination'.⁵⁸ I am not quite certain what kind of contamination he had in mind but contamination can easily occur in a list. It is fairly certain that the hanging and murder of the Hatton MS list are individual extensions probably influenced by the related theme of 'ways of death'.⁵⁹ But Cyril of Jerusalem's elaboration on the carrion-birds has exactly the same idea as that in the phrase from *The Wanderer*. In the translation quoted above he refers to vultures and ravens which 'fly away over all the world'.

It thus seems certain that the O. E. poet here recalls a common Christian theme and that the wolf and the bird should not be linked with the beasts and birds which appear in O. E. poetic battle-scenes. This conclusion is valuable to the critic who wishes to understand the poem as the poet wrote it. There is little specific Christian reference in *The Wanderer* yet recent research is identifying the jigsaw pieces to reveal that the poem unrolls an argument already hammered into the minds of Christians by the homilists. From l. 72 we hear the message of the ruins throughout the earth, a reality which becomes a repeated theme to stress that this is the last age of the world.⁶⁰ At l. 80 the list of ways of bodily destruction reflects the heretical objection to resurrection of the flesh. But Christians already know the answer in the supreme power of God. The dialectical *ubi*

⁵⁸ Klaeber, *Archiv* CXXVI, *ibid*.

⁵⁹ It is almost certain that both the Hatton MS 116 homily and the Blickling Homily have added the relevant Christian cliché in their paraphrases of the Latin *Apocalypse of Thomas*. The tabulated summary on pp. 90—91 suggests very strongly that the Hatton homilist has not understood the basic idea and has added two ways of violent death to extend the basic list.

⁶⁰ see Smithers, *ibid*. pp. 143—144 and B. Huppé, 'The Wanderer Theme and Structure,' J. E. G. P. XLII, (1943), p. 526 and p. 526 note 21.

passage follows, in itself a common homiletic method⁶¹ of stressing the transience of earth, again turning the listening minds to the alternative of security in God. In this atmosphere of argument by known allusion how can one say that the specific Christian statement in the concluding lines is unexpected?

Commonplaces are of great value to moral poets who, in this age, may be said to write religious journalese, if we ignore the pejorative sense of the word. As the cliché phrase in journalese evokes an automatic and pre-decided response, so does a commonplace offer an allusion or corollary. Only by study and discernment of commonplaces can we re-act to the O. E. Christian poet's words in the way that his immediate audience re-acted and only in this way can we understand the full meaning of the poem.

One last analogue shows how the theme is used in a Christian poem which has many similarities of idea with *The Wanderer* and *The Seafarer* and which may help to establish the genre of these poems. Gregory Nazianzen⁶² wrote a short lament in which the protagonist bewails (in the first person) the loss of youth, glory, strength, possessions and wealth, parents and brother, in the figure of the dialectical *ubi*. The malignant fate has driven him from his fatherland by 'stirring up the gloomy billow' and 'now, exile, I wander, solitary, in a foreign land' 'living from day to day on ever-wandering feet'. He asks what will happen to his body when he dies, but gives a confident answer:

'These things let the breeze carry. This is the concern of a little mind whether someone is going to give my body to the tomb, a lifeless weight, or whether, without funeral rites, it is to become a prey for wild beasts, to wild beasts or the spoil of dogs or birds; if you wished, you could throw it, burnt, into the air with your hands, or you could cast it unburied from the great crags or it could rot in rivers or the showers of rain'.

The influence of the apologetic or apocalyptic phrasing is apparent and Gregory's answer is confident because he is a Christian

⁶¹ see Cross, '*Ubi Sunt*', *passim*.

⁶² G. Ehrismann in *Paul und Braune's Beiträge* XXV, (1909), p. 214 note 1, commented on the similarity in tone between the Greek poem and *The Wanderer*. For Greek text see Migne, P. G. XXXVII, col. 1345. The translation is by my colleague Dr. A. B. Cottle.

and knows that 'the last day drags all men together . . . even if he be ashes anywhere or his joints consumed with disease.' I believe that the O. E. poet had the same answer in his own mind and expected his audience to see the same allusion when he presented his ways of bodily destruction in a similar list.⁶³

Although the theme in *The Wanderer* has been traced the study is not complete without considering the relevance of other cited illustrations. The most notable is *Beowulf* l. 1763 seq. which is a list of ways of death, and the similarity is slight. Only one item is comparable, where *The Wanderer's* 'sume wig fornom (l. 80),' may correspond to *ecg* (*Beow.* l. 1763), 'oððe gripe meces, oððe gares fliht (l. 1765).' The reason for this similarity is that war causes both death and bodily destruction and there is a consequent overlap between the two themes. The first part of *The Fates of Men* has two items, war and the wolf, in common with *The Wanderer*, again because the wolf both kills and destroys. But the deaths listed in *Beowulf* and *The Fates* have a great deal in common and appear to be examples or extensions on a distinct theme found in Christian works. The lists are presented item by item for ease of comparison, taking the *Fates* as the key passage to be illustrated. Some of the illustrations are later than this poem or *Beowulf* but nevertheless serve to establish a theme used by mediæval Christians.⁶⁴

1. The Fates of Men:	sceal hine wulf etan (l. 12).
Gregory Nazianzen:	or a wild beast carried you off. ⁶⁵
Basil the Great:	aut bestiae præcipua membra dentibus
dilaniantes.
Andreas of Crete:	ille a bestiis devoratus.
Honorius of Autun:	sive a bestiis dilacentur.
Pseudo-Augustine:	alium dentibus bestiarum ferocium vorat.

⁶³ The Greek poem reveals one other similarity which may aid an understanding of *The Wanderer's* conclusion. After the lamentation about the trials of this life comes the Christian consolation: — 'Lord Christ you are to me fatherland, strength, wealth, everything. Therefore in you let me refresh myself freed from life and cares.' We recall the Wanderer's *frōfor* and *faestnung* in Heaven.

⁶⁴ See Appendix B for texts.

⁶⁵ In the translation of C. G. Browne and J. E. Swallow, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, VII, (Oxford, New York, 1894), p. 364 col. 2.

2. Fates: sumne sceal hungor ahiþan (l. 15 a).
 Basil: fames.
 Ps-Aug: hunc consumit fames.
3. Fates: sumne sceal hreoh fordriþan (l. 15 b).
 Beowulf: oððe flodes wylm (l. 1764 b).
 Greg. Naz: or the sea swallowed you up.
 Andreas: hic aquis submersus.
 Honorius: vel undis immergantur.
 Ps.-Aug: illum vero suffocat aquis.
 Thomas à Kempis: ille submersus est.
4. Fates: sumne sceal gar agetan, sumne guð
 abreotan (l. 16).
 Beowulf: ecg. . . . oððe gripe meces, oððe gares
 flyht (l. 1763 a and l. 1765).
 Greg. Naz: war has expended you.
 Basil: aut gladii acies cito accelerat mortem.
 Honorius: sive . . . ferro immolentur.
 Ps. Aug: hunc trucidat ferro.
 Thos. à Kemp: ille gladio cecidit. *and* alius ferro.
5. Fates: sum sceal leomena leas lifes neotan
 (l. 17).
6. Fates: sum on feðe lef (l. 18 b).
7. Fates: sum sceal on holte of hean beame
 fiþerleas feallan. (ll. 21—22)
 Thos. à Kemp: ille ab alto ruens cervicem fregit.
8. Fates: sum sceal on feþe on feorwegas
 nyde gongan and his nest beran
 tredan uriglast elþeodigra
 frecne foldan (ll. 27—30).
 Andreas: hic quidem in alieno solo.

9. Fates:	sum on geapum galgan ridan
(l. 33).
Greg. Naz:	or an inexorable executioner.
Honorius:	aut suspendantur.
Ps.-Aug.	hunc interrimit laqueo. ⁶⁶
10. Fates:	sum(ne) on bæle sceal brond aswen-
can (l. 43).
Beowulf:	oððe fyres feng. (l. 1764).
Basil:	aut ignis impetus brevi vitam exstinguit.
Honorius:	aut flammis . . . immergantur.
Ps. Aug:	illum perimit flammis.
Thos. à Kemp.	alius igne.
11 & 12. Fates:	sumum meces ecg on meodubence
yrrum ealowosan ealdor oþþringeð
were winsadum (ll. 48—50).
and	sum sceal on beore þurh byreles hand
meodugal mægca
.
ond hine to sylfcwale secgas nemnað
(ll. 51—2 and l. 56).
cf: Greg. Naz:	or a too freely indulged drinking-bout.
Thos. à Kemp:	ille manducando obriquit.
included also in	alii ad mensam accumbentes respirave-
vant.
Ephraim Syrus:	

The *Fates* then continues with a linking passage which leads on to the theme of the gifts of God to men.

When we consider the length of the list in the *Fates* and that only six foreign illustrations are quoted from a limited⁶⁷ reading it is, I believe, improbable to explain the overlap of items except by regarding the theme as a Christian commonplace. The only two

⁶⁶ s. v. Laqueus I in *A Latin Dictionary*, Lewis and Short, (Oxford, 1955).

⁶⁷ Thomas à Kempis: *Quoties* audisti a dicentibus . . . The phrase is ambiguous and could refer to reports of individual deaths but it may mean that the list of deaths has been repeated many times.

items without any parallel are misfortunes (blindness and lameness, nos. 5 and 6) which do not cause death; and even the fate of exile, which obviously is an extension on the ways of death, has one parallel. A sceptic will say that most of the mishaps in the O. E. poem are those which could spring to any man's mind independently. This is true. But perhaps there would not be so many of the same misfortunes at once, and two at least are scarcely ever-present in a man's mind, death by falling from a high place and death by hanging — both of which have analogues. Miss Williams's opinion has some relevance here that: 'in a poem thus extended, an older (i. e. pagan Teutonic) writer would have departed in all probability from so monotonous a series.'⁶⁸ The figure of *repetitio* encourages monotony in our eyes,⁶⁹ and three of the parallels have repetition of initial *alius* or *ille* which is probably the origin of the O. E. *sum-series*.

No difference is a basic difference. The O. E. poet extends and visualises and his eye rests on his own society. So one O. E. countryman falls from a high tree which he had probably climbed to gather tender green leaves as fodder for his animals.⁷⁰ A physically active Anglo-Saxon is less likely to die of surfeit (*pace* Hardacanute, A. S. C., 1042 A. D.) than a wealthy Continental, thus death by excess at table becomes homicide or suicide at table as a result of drunken squabbles. Death by hanging is transformed into a gruesome picture of ravens tearing at the corpse of the hanging man. It is possible also that this creative desire to be specific introduces the wolf, 'har hæðstaþa', in place of the *bestiæ* of other lists. This wolf is neither symbolic nor need its mention have a heathen ring.⁷¹ Danger from wolves was still a reality in Anglo-Saxon Christian England.

The total of similarities, the figure and the listed items, and lack

⁶⁸ B. C. Williams, *Gnomic Poetry in Anglo-Saxon*, (New York, 1914), p. 57, referring to *The Gifts of Men* but the point may be regarded generally. We should also note that up to the present there have been no non-Christian illustrations of the first part of *The Fates*.

⁶⁹ Obviously it was not regarded as monotonous by the rhetoricians. Cf. *Rhetorica ad Herennium* IV. xiv. 21. ed. cit. p. 280.

⁷⁰ See B. J. Whiting, 'A further Note on Old English Tree Climbing: *Christ* vv. 678—79', J. E. G. P., XXXI, (1932), pp. 256—57.

⁷¹ Williams, op. cit. p. 57.

of basic difference make it probable that the first part of the *Fates* is an extension on a theme used by Christians in this O. E. Christian poem.

Some similarity has already been shown between the Beowulfian passage and the *Fates*, and the items of fire, flood, sword and spear, have been illustrated with parallels. Disease, which is not mentioned in the *Fates*, also in a means of death in the Christian lists e. g.

Gregory Nazianzen: or a sickness killed you.

Pseudo-Augustine: hunc namque febribus, illum doloribus opprimit.

while Gregory of Nyssa has an *alius*-series on various kinds of disease which may carry off a man in his tract *De Mortuis*;⁷² and Basil the Great compares man with the flower of the field where he describes the overthrow of the rich to misfortune and continues:

Quid vero post hoc? una nox, aut una febris, aut pleuritis,
aut pulmonis inflammatio, hunc hominem ex hominibus abrep-
tum abducit Quare apte propheta humanam gloriam
cum debilissimo flore comparavit.⁷³

Again some may say that the similarity is coincidental and the ways of death in *Beowulf* are not in the least unusual. But the passage occurs in Hroðgar's 'homily'⁷⁴ to Beowulf, a section always regarded as Christian even by older scholars, in which the arrows of the devil strike at the proud man:

þonne se weard swefeð
saweles hyrde (ll. 1741—2).

The 'saweles hyrde' and the arrows of the devil derive from a Christian source.⁷⁵ The vices for Beowulf to avoid may be secular, but Christians repeatedly and emphatically inveigh against pride, cove-

⁷² Greek text in Migne P. G. XLVI, col. 533.

⁷³ *Hom. V in Hexameron* § 2; P. G. XXIX, col. 100, excerpted in *De Morte*, P. G. XXXII, col. 1265.

⁷⁴ *Beowulf* edit. F. Klaeber (3rd Edition 1941), pp. cxii, cxiii.

Beowulf trans. J. R. Clark-Hall revised C. L. Wrenn, (London, revised edition 1950), p. 190.

Beowulf edit. C. L. Wrenn (London, 1953), p. 213.

⁷⁵ see D. Whitelock, *The Audience of Beowulf*, (Oxford, 1951), pp. 7, 8.

tousness, and misuse of wealth, and stress that life will end and the riches be left to others. 'Nihil certius morte, nihil hora mortis incertius',⁷⁶ is the text of most of the foreign illustrative tracts, and, as a result, they concentrate on ways of unexpected death: 'importuna mors, quæ mille modis quotidie miseros homines rapit,'⁷⁷ and call for repentance without delay. There is no such object in the Beowulfian homily and 'atol yldo' and 'eagena bearhtm' find a place in the list. We should note however that the corollary of consideration of death and repentance, the choice of eternal joys, has an echo in Hroðgar's plea:

ond þe þæt selre geceos
ece rædas (ll. 1759—60).

If we are to believe Cefi, the pagan high priest of Northumbria at the conversion, 'ece rædas' are not available to the heathen. It thus seems likely that the O. E. poet who clearly uses Christian material did not look elsewhere for his list of ways of death.

There was yet one other O. E. illustration to the passage in *The Wanderer* which led earlier scholars astray in their interpretation. This is the conventional three forms of death in *The Seafarer* (ll. 68—71) echoed in Beowulf (ll. 1735—39), by which a man may meet his end. The translation of *The Seafarer* passage has been difficult. The most satisfactory to the text and to O. E. semantics and style appears to be:

'Always (and) in all circumstances, one of (these) three — illness or age or the sword — causes uncertainty before his appointed day to the doomed and departing man and deprives him of his life.'⁷⁸

⁷⁶ Anselm, P. L. CLVIII, col. 741.

⁷⁷ Pseudo-Augustine, P. L. XL, col. 867.

⁷⁸ I am greatly indebted to Dr. R. F. Leslie of Manchester for allowing me to see his unpublished edition of *The Wanderer* and *The Seafarer* in which the translation occurs together with supporting evidence. The various points of difficulty are:

- i. *ær his tidege* cf. *Mældæg* Genesis I. 2341, 'appointed day', and the use of *tīd* in *tīdfara* 'the traveller whose time has come', and *tīdsong* and *tīdregn* where *tīd* renders Latin *in tempore suo*.
- ii. *to tweon weorþeð*: for *weorðan* to + noun + dative of the person see Bosworth-Toller Dict. s. v. *weorðan* III c. 4. meaning 'to prove a

The phrasing here indicates that these are not only ways but precursors like the 'pre messengers of deeth' which form the subject of the M. E. poem:⁷⁹

Now beoþ þer Messagers þre
 Among monkuynde for to meete
 Auentures,⁸⁰ Seeknesse and Elde
 þeos beoþ Messagers of deþ

The 12th century Thomas the Cistercian says:

Tres sunt nuntii mortis: casus, infirmitas et senectus. Casus dubia, infirmitas gravia, senectus certa nuntiat. Casus mortem nuntiat latentem, infirmitas apparentem, senectus præsentem. Ex incertitudine mortis timor, ex infirmitas gravitate dolor, ex certitudine senectutis, non obstinatio sed humilitas sequi debet et afflictio.⁸¹

Prosper of Aquitaine, who is writing before the Anglo-Saxons, tells us:

'Quamvis autem ex una causa omnium hominum sit orta mortalitas, non in unam tamen, sed in multiplicem imbecillitatem corruptibilis natura distrahitur. Et sive morbis, sive debilitatibus,⁸² sive vulneribus, non solum anni aut menses, vel dies ætatis humanæ, sed et omnes horæ, omniaque momenta subjecta sunt.'⁸³

source of ...' where the result is brought about. The dative of the person is *fægum fromweardum* l. 71.

This summary does not do full justice to the careful argument but makes the translation acceptable.

⁷⁹ *The minor poems of the Vernon. MS.* Part II. edit. F. J. Furnival, E. E. T. S., O. S., 117, (London, 1901), p. 443.

⁸⁰ Furnival translates 'disasters' p. 443.

⁸¹ P. L. CCVI, col. 695.

⁸² Lewis and Short s. v. *debilitas* give as meaning: 'lameness, debility, infirmity, weakness', but it can scarcely be other infirmity than that caused by old age in this context.

⁸³ P. L. LI, col. 708. It is interesting to note that the earlier writers use terms for 'war' [*ecghete, vulnus*] where the later ones refer more generally to 'mishaps' [*aventures, casus*].

Although it may not be said that the theme of the three messengers or forms of death is the prerogative of Christian writers,⁸⁴ it is certainly quite distinct in their writings from the ways of bodily destruction. When Wulker⁸⁵ suggested that deaths by illness and old age were implied by *The Wanderer* ll. 83—84 it was an unfounded elaboration of the text based upon an irrelevant illustration.

A final problem remains, to consider the relevance of pre-Christian or pagan illustrations to the *sum*-passage in *The Wanderer*. Klæber⁸⁶ refers to Aeneid X. 587 where desired burial is opposed to destruction by birds or the sea, but a closer parallel is Seneca's Epistle XCII:⁸⁷

Sed ut ex barba capilloque tonsa neglegimus, ita ille divinus animus egressurus hominem, quo receptaculum suum confertur, *ignis illud exurat an lapis includat an terra contegat an feræ distrahant*, non magis ad se iudicat pertinere quam secundas ad editum infantem. *Utrum proiectum aves differant, an consumatur*

Canibus data præda marinis (Aeneid IX. 485)

quid ad illum, qui nullus est.

The situation is similar to that in the Christian theme, and the ways in which the dead body meets its fate are largely the same. If there were no Christian examples of the list a case could be made for Senecan influence since Seneca was regarded as a Christian by many later Christians.⁸⁸ Also, pagan writers were certainly read and quoted by Christians, and a list of ways of bodily destruction is not the prerogative of Christians. But no individual source has been demonstrated for *The Wanderer* and in the absence of identifiable quotation no-one may say that the poet had direct contact with Seneca or Classical Literature. In these circumstances we must start from the O. E. poet's Christianity and continue from his knowledge and

⁸⁴ See R. Morris, 'Death's Messengers', *The Folklore Journal*, VII, (1889), pp. 179—191.

⁸⁵ R. Wulker, op. cit. p. 206.

⁸⁶ Klæber, *Archiv*. CXXVI. p. 359.

⁸⁷ Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, II, edit. R. M. Gummere, (London, 1930), p. 468.

⁸⁸ See the apocryphal letters of Paul to Seneca in M. R. James op. cit. pp. 480—484.

use of other common Christian ideas and acceptance of stylistic features found in Christian writings. We note that the list is linked with a well-defended dogma of the Church and thus will be exemplified more often in Christian writings than otherwise. In this situation we may reasonably say that the *sum*-passage in *The Wanderer* derives from a Christian source.

APPENDIX A.

Ways of bodily destruction and the resurrection

1. *The Apocalypse of Peter*, (2nd century), quoted above, p. 87, in the translation of M. R. James, *The Apocryphal New Testament*, (Oxford, 1924), p. 512.
2. *The Sybilline Oracles*, (2nd or 3rd century), quoted above, p. 88, from M. R. James, *ibid* p. 522.
3. *The Apostolical Constitutions*, (2nd or 3rd century) Bk. V, chap. vii, edit. and trans. by J. Donaldson, (Edinburgh, 1870), p. 121. 'For we shall rise incorruptible: whether we die at sea, or are scattered on the earth, or are torn to pieces by wild beasts and birds, He will raise us by His own power.
4. Tatian, (2nd century), *Oratio adversus Græcos*, cap. vi, Migne, P. G. VI, col. 820:
 Κἀν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον, ἐξατμισθεῖσαν τὴν ὕλην ὁ κόσμος κεχώρηκεν· κἀν ἐν ποταμοῖς, κἀν ἐν θαλάσσαις ἐκδαπανηθῶ, κἀν ὑπὸ θηρίων διασπασθῶ, ταμείοις ἐναπόκειμαι πλουσίου Δεσπότης.
5. Tertullian, (2nd—3rd century), *De Resurrectione Carnis*, cap. lxiii; Migne, P. L. II, col. 933: Habet et caro secessus suos interim, in aquis, in ignibus, in alitibus, in bestiis.
6. Tertullian, *ibid*, cap. iv, Migne, P. L. II, cols. 845—846: Hancne ergo vis, sapiens, et visui et contactui et recordatu tuo ereptam, persuadere quod se receptura quandoque sit in integrum de corrupto, in solidum de casso, in plenitum de inanito, in aliquid omnino de nihilo? Et utique redhibentibus eam ignibus et undis, et alvis ferarum et rumis alitum et lactibus piscium, et ipsorum temporum propria gula.
7. Athenagoras, (2nd century), *De Resurrectione Mortuorum*, cap. iv, Migne, P. G. VI, col. 981:
 Οὔτοι δέ γέ φασιν πολλὰ μὲν σώματα τῶν ἐν ναυαγίοις καὶ ποταμοῖς δυσθανάτων ἰχθύσι γενέσθαι τροφήν, πολλὰ δὲ τῶν ἐν πολέμοις θνησκόντων, ἧ κατ' ἄλλην τινὰ τραχυτέραν αἰτίαν καὶ πραγμάτων περίστασιν, ταφῆς ἀμοιρούντων, τοῖς προστυγγάνουσι ζώοις προκεῖσθαι βοράν.

8. Cyril of Jerusalem, (4th Century), *Catechesis* XVIII § 2, *Opera*.
ed. J. Rupp (Monaci, 1860), Vol. II p. 300:

Καὶ λέγουσι πρὸς ἡμᾶς ταῦτα "Ἕλληνες ὁμοῦ καὶ Σαμαρεῖται.
πέπτωκεν ὁ ἄνθρωπος ὁ τελευτήσας καὶ σέσηπε καὶ εἰς
σκώληκας ὅλος ἀνελύθη, καὶ οἱ σκώληκες τεθνήκασιν. σηπεδὼν
τοιαύτη καὶ ἀπώλεια διεδέξατο τὸ σῶμα· πῶς οὖν ἐγείρεται;
τοὺς ναυαγῆσαντας ἰχθύες καταβεβρώκασιν, καὶ αὐτοὶ κατεβρώθησαν.
τῶν θηριομαχῶν ἄρκτοι καὶ λέοντες καὶ αὐτὰ τὰ ὁστέα
λεπτύναντες ἀνήλωσαν. γῦπες καὶ κόρακες τῶν χαμαὶ ῥιφέντων
νεκρῶν τὰς σάρκας φαγόντες εἰς πάντα τὸν κόσμον ἀπέπτησαν.
πόθεν συνάγεται τὸ σῶμα; ἐγγχωρεῖ γὰρ τῶν ὀρνίθων τῶν φαγόντων
τὸν μὲν ἐν Ἰνδικῇ τελευτῆσαι, τὸν δὲ ἐν Περσίδι, τὸν δὲ
ἐν Γοθίᾳ. πυρὶ καταφλεγέντων ἐτέρων καὶ αὐτὴν τὴν σποδιὰν
δισκόρπισεν ὕμβρος ἢ ἄνεμος. πόθεν συνάγεται τὸ σῶμα;

9. Gregory of Nyssa, (4th century), *In Christi Resurrectionem*,
Orat. III, Migne, P. G. XLVI, col. 660:

Διὰ ταύτην τὴν ἡμέραν ὅπερ οἱ σαρκοβόροι ὀρνίθες ἔφαγον πρὸ
χιλίων ἐνιαυτῶν μέρος τοῦ σώματος, εὐρεθήσεται μὴ λεῖπον·
καὶ ὅπερ κήτη, καὶ κύνες, καὶ τὰ ἐνάλια ζῶα κατεβοσκήθησαν,
ἐγειρομένῳ τῷ ἀνθρώπῳ συναναστήσεται· καὶ ὅπερ διέφλεξε πῦρ,
καὶ σκώληξ ἐν τάφοις κατεδαπάνησε, καὶ ἀπλῶς πάντα τὰ σώματα,
ὅσα μετὰ τὴν γένεσιν ἠφάνισεν ἡ φθορά, ἀνελλιπῇ καὶ ἀκέραια
δοθήσεται ἐκ τῆς γῆς, καὶ ὡς Παῦλος διδάσκει, ἐν ῥοπῇ
ὀφθαλμοῦ τελεσθήσεται ἡ ἀνάστασις.

10. Gregory of Nyssa, *De hominis opificio*, cap. xxvi, Migne, P. G.
XLIV, col. 224 D, but see the whole chapter for the argu-
ment:

ὁμολογοῦντες ... ἐκάστου τῶν ἐν ἡμῖν πρὸς τὸ συγγενὲς τὴν
μεταχώρησιν γίνεσθαι, καὶ τοῖς σαρκοβόροις ὀρνέοις, καὶ τοῖς
ῥινοτάτοις θηρίοις ἀναμιχθῇ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα διὰ τῆς βρώσεως,
καὶ ὑπὸ τὸν ὀδόντα τῶν ἰχθύων ἔλθῃ, καὶ εἰς ἀτμούς καὶ κόνιν
μεταβληθῇ τῷ πυρὶ. "Ὅπου δ' ἂν τις καθ' ὑπόθεσιν περιενέγκῃ
τῷ λόγῳ τὸν ἄνθρωπον, ἐντὸς τοῦ κόσμου πάντως ἐστί· τοῦτον δὲ
τῇ χειρὶ τοῦ Θεοῦ περικρατεῖσθαι, ἢ θεόπνευστος διδάσκει φωνή.

11. Ephraim Syrus, (4th century), *De Cruce*, in *Opera* edit. G. Vos-
sius (Antwerp, 1619), p. 179.

Solo enim jussu magni regis, qui habet potestatem omnis
carnis, e vestigio terra cum tremore ac studio terra suos
reddet defunctos, infernus suos, et mare mortuos suos,
quidquid item humanorum corporum bestiae dilaniarunt, vel

pisces devorarunt, vel aves discerpserunt, in priorem statum remeabit; cunctique in ictu oculi resurgent et coram tribunali adstabunt

quoted by Grau, op. cit., pp. 188—189. Note the echo of Apoc. XX. 13 in 'infernus suos mortuos ac mare suos.'

12. Ephraim Syrus, *De Sanctissima Cruce Domini*, ed. cit. p. 538, repeats the same words.
13. Ambrose, (4th century), *De Excessu Fratris sui Satyri*, Lib II, lviii, P. L. XVI, col. 1388:
Sequitur illud quod gentiles plerumque perturbat, quomodo fieri possit ut quos mare absorbuerit, feræ dilaceraverint, bestię devoraverint, terra restituat.
14. Firmicus Maternus or Anon., (end 4th century), *Consultationes Zacchaei et Apollonii*, Lib. I, cap. xxiv, P. L. XX, col. 1092: Apoll. 'Pone interim quod de sepulchris tamquam ex notis sedibus mortuorum favillæ reparentur in corpora; et quia condita membra sua animæ noverint, ex iisdem locis confidenter reposcant: quid eos cui fluctibus mersi sunt bellisque prostrati, et post latronum cædes exsequiis funebribus carnerunt, escis, non sepulchris membra linquentes: numquid credible est in eadem quæ habuerint corpora posse restitui cum etiam reliquiæ cinerum non queant inveniri?
Zach. . . . Quælibet ergo exesis corporibus piscium, bestiarum alitumque digestio aut aquis miscetur, aut terris: nec fieri ullo pacto potest, ut ex eo quod qualitercumque substiterit, nihil restet;
15. Augustine, (5th Century), *De Civitate Dei*, Lib. XXII, cap. xx, Migne, P. L. XLI, col. 782:
Absit autem ut ad resuscitanda corpora vitæque reddenda non possit omnipotentia Creatoris omnia revocare, quæ vel bestię, vel ignis absumpsit, vel in pulverem cineremve collapsum, vel in humorem solutum vel in auras est exhalatum.
16. Augustine, *ibid*, Lib. XXII, cap. xii, Migne, P. L. XLI, cols. 775—776: De ipsis etiam corruptionibus et dilapsionibus cor-

porum mortuorum, cum aliud vertatur in pulverem, in auras aliud exhaletur; sint quos bestiae, sint quos ignis absumat; naufragio vel quibuscumque aquis ita quidam pereant, ut eorum carnes in humorem putredo dissolvat: non mediocriter permoventur, atque omnia ista recolligi in carnem et reintegrari posse non credunt.

17. Gregory of Tours, (6th century), *Historia Francorum*, Lib. X, xiii, Migne, P. L. LXXI, col. 541: Presbyter respondit: Hic maxime vos errare puto, ut asserere verbis lenibus tenetis accerrimam seductionem, ut dicatis a bestiis raptum, aquis immersum, piscium faucibus devoratum, in stercus redactum, et per secretum digestionis ejectum, aut aquis labentibus (al. latentibus) dejectum, aut terra computrescente abolitum, ad resurrectionum venturum. Ad hæc ego respondi: Oblivioni apud te traditum est, ut opinor, quid Joannes evangelista super pectus Dominicum recumbens, ac divini mysterii arcana rimans, in Apocalypsi dicat: *Tunc*, inquit, *reddet mare mortuos suos* (Apoc. XX. 13) Unde manifestum est, quia quidquid humani corporis piscis absorbit, ales rapuit, bestia deglutavit, a Domino conjunctum in resurrectionem reparandum erit:
18. *De Rectitudine Catholicæ Conversationis*, (7th century), xxiii, Migne, P. L. XL, col. 1185: Tunc nimirum præcinentibus Angelorum tubis, omnes gentes quæcumque sub cœlo fuerint ac mortui fuerint, sive a bestiis devorati (Migne: devorati), sive ab igne consumpti: sive ab aquis absorpti, omnes simul in momento temporis atque in ictu oculi resurgent . . .
19. *Carmen de Resurrectione Mortuorum*, (6th century), Migne, P. L. IV, col. 1056 (Pseudo-Cyprian version).
 Si quem forte rogis abolevit flamma sopitum,
 Aut aliquem cæcis dejecerat æquor in undis;
 Si cujus tamen satiarunt viscera pisces,
 Aut finxere feræ crudelia funera membris,
 Alitibus jacuit raptato corpore sanguis,
 Ultra nec Domino negabunt funera quemquam.

quoted by Grau, op. cit. p. 153 in connection with Beowulf ll. 1762 b—1768.

20. Blickling Homily 7 ed. cit. p. 95:

..... ond þonne hateþ Sanctus Michahel se heahengl blawan þa feower beman æt þissum feower endum middangeardes, ond aweccæþ ealle þa lichoman of deaþe, þeah þe hie ær eorþe bewrigen hæfde, oþþe on wætere adruncan, oþþe wildeor abiton, oþþe fuglas tobæron, oþþe fixas toslitan, oþþe on ænige wisan of þisse worlde gewiton; ealle hie sceolan þonne arisan

quoted by Grau op. cit. p. 188 re Beowulf l. 1763 seq.; and by Klæber, J. E. G. P. XII p. 259 in connection with *The Wanderer* ll. 80—84.

21. Hatton MS 116 Homily III:

Dryhten cymð Ponne arisað ealle þa men þa þe mid gebregdnnessum on deaþe swulton fram þam feower healfum þisses middangeardes. Pæt syndon þa þe on þissum life on fyre forbærnde wæron oþþe on wætere adrencte weron oþþe on rode ahangene weron oþþe on morþe ofslagene weron oþþe wilde deor fræton oþþe fugelas tobæron. ealle þa þonne æt þera bymene stefne arisaþ

quoted by Grau op. cit. p. 188 re Beow. l. 1763 seq.

22. Pseudo-Wulfstan XL, *In die iudicii*, Napier, p. 183:

... and in þam dæge singað þa byman of þam feower sceattum middaneardes, and þonne ealle men arisað of deaðe; and, swa hwæt manncynnes swa eorðe ær forswearh oððe fyr forbærnde and sæ besencte and wilde deor fræton and fugelas tobæron, eall þy dæge arised

quoted by Klæber J. E. G. P. XII p. 259 re *Wanderer* ll. 80—84.

23. Vercelli II ed. M. Förster, "*Die Vercelli-Homilien*", I Hälfte, (Hamburg, 1932), p. 45:

In þam dæge beoð blawende þa byman of IIII sceattum þyses middangeardes and þonne ealle arisaþ; swa-hwæt-swa eorþe forswearh and fyr forbærnde and sæ sencte and wildeor fræton and fuglas tobæron, eall pæt þy dæge arised.

24. Ælfric, *In Natale Sanctorum Martirum*, ed. cit., Vol. II, p. 542 and 544, quoted above p. 87.

APPENDIX B.

Foreign illustrations to *The Fates of Men* (1st part) and *Beowulf* II. 1763—1768.

1. Gregory Nazianzen, (4th century), *Oratio XL — in Sanctum Baptisma*, P. G. XXXVI cols. 376—377:

ὅσα τὰ παρ' ἐλπίδα συμπτώματα. ἡ πόλεμος παρανάλωσεν, ἡ σεισμὸς συνέχωσεν, ἡ θάλασσα ὑπεδέξατο, ἡ θηρίον ἥρπασεν, ἡ νόσος ἀπώλεσεν, ἡ ψιξ παραδραμοῦσα, τὸ φαυλότατον (τί γὰρ τοῦ ἀποθανεῖν ἄνθρωπον εὐκωλώτερον, κἂν μέγα φρονῆς τῇ εἰκόνι;), ἡ πότος πλεονάσας, ἡ ἄνεμος κρημνίσας, ἡ ἵππος συναρπάσας, ἡ φάρμακον ἐκ προνοίας ἐπιβουλεῦσαν, τυχὸν δὲ καὶ ἀντὶ σωτηρίου φανέν δηλητήριο, ἡ δικαστὴς ἀπάνθρωπος, ἡ δῆμιος ἀπαραίτητος, ἡ τι τῶν ὅσα ταχίστην ποιεῖ τὴν μετὰστασιν, καὶ βοθηεῖας ἰσχυροτέραν.

2. Basil, (4th century), *Homilia dicta tempore famis et siccitatis*, P. G. XXXI, col. 321:

ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν ἄλλων κινδύνων, ἡ ξίφους ἀκμὴ τὴν τελευτὴν ὀξέως ἐφίστησιν, ἡ πυρὸς ὁρμὴ συντόμως τὸ ζῆν ἀποσβέννυσιν, ἡ θηρία, τοῖς ὁδοῦσι διασπαράζαντα ὅσα καίρια τῶν μελῶν, οὐ συγχωρεῖ τῇ παρολκῇ τῆς ὁδύνης τιμωρηθῆναι.

3. Andreas of Crete, (7th century), *De Humana Vita et de Defunctis*, P. G. XCVII, col. 1296:

ἐκλελοίπασιν. ὁ μὲν πρὸ βραχέος, ὁ δὲ πρὸ πολλοῦ· ὁ μὲν ἐπ' ἄλλοδαπῆς, ὁ δὲ ἐπὶ τῆς πατρίδος· ὁ δὲ ὑποβρύχιος· ὁ δὲ θηριάλωτος.

4. Honorius of Autun, (12 century), *Elucidarium*, Lib. II, § 32, *De morte, et de sepultura bonorum et malorum*, P. L. CLXXII, col. 1156:

D. Nocet bonis si occiduntur, vel subita morte rapiantur?

M. Nihil penitus. Non enim subita morte moriuntur, qui se semper cogitant morituros. Sive ergo ferro immolentur, sive a bestiis dilacentur, aut flammis vel undis immergantur, aut suspendantur, vel in rota frangantur, vel quolibet infortunio moriantur; semper pretiosa est in conspectu Domini mors sanctorum ejus, ut dicitur: 'Quacunque morte justus moriatur, justitia ejus non auferetur ab eo'.

5. Pseudo-Augustine, *Liber Soliloquiorum Animæ ad Deum*, (compiled 13th century), P. L. XL, col. 867: Subsequitur his importuna mors, quæ mille modis quotidie miseros homines rapit. Hunc namque febribus, illum doloribus opprimat; hunc consumit fames, illum sitis exstinguit; illum vero suffocat aquis, hunc interrimit laqueo, illum perimit flammis, alium dentibus bestiarum ferocium vorat, hunc trucidat ferro, illum veneno corrumpit, alterum tantum repentino miseram vitam finire compellit.
6. Thomas à Kempis, *De Imitatione Christi*, ed. R. P. Henrici Sommalii, (Coloniæ Agrippinæ, 1680). Lib I, cap. xxiii, *De meditatione mortis*:
 § 7 Ah stulte, quid cogitas te diu victurum; quum nullum diem habeas hic securum? Quam multi decepti sunt, et insperate de corpore extracti? Quoties audisti a dicentibus, quia ille gladio cecidit, ille submersus est, ille ab alto ruens cervicem fregit, ille manducando obriguit, ille ludendo finem fecit: Alius igne, alius ferro, alius peste, alius latrocinio interit: et sic omnium finis mors est et vita hominum tanquam umbra subito pertransit.

EINO KAILA

AV

HANS REGNÉLL

EINO KAILA

* 9. 8. 1890 † 31. 7. 1958

Då Eino Kaila den 31 juli 1958 rycktes bort från ett ännu ofullbordat livsverk, var detta en svår förlust för den filosofiska forskningen och för Nordens hela kulturliv. Kaila hade visserligen bakom sig en ovanligt omfattande vetenskaplig produktion, men ännu vid 67 års ålder befann han sig i ett stadium av skapande aktivitet efter delvis nya riktlinjer.

Det är inte lätt att redan nu mäta vidden av Kailas betydelse som tänkare, forskare och lärare. Hans viktigaste insatser inom forskningen gällde den nyaste naturvetenskapens ytterst komplicerade och svårbedömbara teoribildningsproblem. Hans synpunkter i dessa frågor äro säkerligen av stort värde och stort intresse. Inom nordiskt kulturliv var Eino Kaila en av de främste, och sedan 1948 tillhörde han Finlands akademi.

Eino Kaila, som föddes 1890, var son till sedermera ärkebiskopen Erkki Kaila. Efter studier vid universitetet i Helsingfors blev han docent där i psykologi 1919. 1921 blev han professor i filosofi i Åbo. 1930 återvände han till Helsingfors som professor i teoretisk filosofi vid dess universitet. Sedan 1941 var han ledamot av vår societet.

En utpräglad begåvning för abstrakt tänkande är inte ofta förenad med stor förmåga av estetisk inlevelse och konstnärligt uttryck. Logikern eller matematikern representerar *en* bestämd människotyp, målaren eller diktaren en helt annan. Eino Kaila var ett av de sällsynta undantagen från denna typologiska princip. Hans skrifter utmärkas ganska genomgående av analytisk skärpa i förening med ett utpräglat estetiskt sinne och en glänsande framställningskonst. Detta gäller i särskilt hög grad dialogerna från 1944, »Tankens oro». Dessa dialoger äro visserligen inte fyllda med dramatiskt liv på samma sätt som de främsta av Platons dialoger. De utgöra ändå tillsammans ett tankedrama av största intresse.

I tre akter utspelas en kraftmätning mellan å ena sidan den panteistiskt färgade naturfilosofien hos målaren Aristofilos och å andra

sidan den strängt kritiska skepsis och empirism som filosofen Eubulos ger uttryck åt. Det tankens envig som här föres blir särskilt fängslande, därför att Aristofilos och Eubulos personifiera två sidor av Eino Kailas eget väsen. Visserligen är den Eino Kaila som man känner från flertalet skrifter i övrigt närmast identisk med Eubulos, men också gestalten Aristofilos är otvivelaktigt i många avseenden ett självporträtt. Det mest inspirerade och mest personliga som Kaila har att säga låter han Aristofilos yttra. Eubulos får visserligen sedan ofta i uppgift att framföra viktiga reservationer och kritiska synpunkter. Samtidigt förklarar han ändå, att Aristofilos' av religiös allenhetskänsla inspirerade metafysik kommer en sträng att vibrera också i hans eget inre.

Även om Kaila tidigt övergav den kristna åskådning han fått lära i sitt hem, så vittnar en skrift som »Tankens oro» om att han under alla år fasthöll vid en attityd till livet och verkligheten, som i ordets vidaste mening kan kallas religiös. Han hade en känslig uppfattning av ett slags meningsfullhet och ett slags vördnadsbjudande djupdimension hos verkligheten. Det var nog främst denna läggning jämte ett passionerat behov av klarhet och kunskap som kom att föra honom in på filosofiens och psykologiens vägar. Ett ställe i »Tankens oro» låter oss ana något om intensiteten hos ett tidigt väckt filosofiskt intresse. »När jag var ung», låter han Eubulos säga, »ansåg jag filosoferandet vara viktigare än livet».

Det blev till en början det mänskliga själslivet som Kaila först och främst ägnade sin forskning. Hans doktorsavhandling var en experimentalpsykologisk undersökning. Den psykologiska riktning som han närmast anslöt sig till var betecknande nog gestaltpsykologien, läran att ett enskilt psykologiskt faktum endast kan förstås som led i ett meningsfyllt helhetssammanhang. Denna meningsfullhet berodde enligt Kailas åsikt på att själslivet bestämmas av behov av olika slag. På ett lägre plan äro dessa behov kortsiktiga som hos djuren. Hos människan kunna de få en betydande spännvidd som fallet är med andliga behov som t. ex. estetiska, intellektuella, sociala eller religiösa behov. Den högsta formen av andligt liv är det s. k. djupandliga livet. Där, säger Kaila, »uppväcker känslans objekt den undergivna vördnad, som inrymmer 'andakt', som uppfattar sitt objekt såsom 'heligt'». Den spännvidd som nämndes är möjlig genom människans förmåga att på ett insiktsfullt sätt ta tecken eller sym-

bolter i sin tjänst eller kort sagt: genom symbolfunktionen, som bl. a. yttrar sig i språket. — Kailas psykologi har blivit känd i vida kretsar främst genom arbetet »Personlighetens psykologi», som först utkom på finska 1934 men senare, 1935, också på svenska.

Kailas framställning av det djupandliga livet är bokens mest inspirerade del, och här kommer den konstnärliga och humanistiska sidan av hans personlighet mycket tydligt till uttryck. Mellan »Personlighetens psykologi» och den senare »Tankens oro» finnas betydelsefulla länkar. Aristofilos' världsåskådning är ett slags sublim begreppsdiktning kring det djupandligas motiv. Den är ett försök att framställa det djupandliga i människans upplevelsevärld som en översinnlig realitet i universum som helhet.

De psykologiska frågorna dominera Kailas forskning intill tjugotalets första år. Efter denna tid ägnar han sig övervägande åt kunskapsteoretiska och vetenskapsteoretiska undersökningar, även om också viktiga psykologiska arbeten komma till under senare år. Som filosof har Kaila gjort sig mest känd som en av den logiska empirismens främsta företrädare i Norden. Hans inställning till denna nypositivistiska riktning var dock från början ganska kritisk, vilket bl. a. framgår av hans skrift från 1930 »Der logistische Neupositivismus». Det fanns emellertid mycket som Kaila hade gemensamt med de logiska empiristerna. Han var liksom de flesta av dem väl orienterad i modern naturvetenskaplig forskning, och liksom de ville han försöka genomlys och analysera naturvetenskapens teoribildning och dess grundbegrepp och grundprinciper. Vidare var han liksom de logiska positivisterna intresserad av logiska frågor. Om allt detta vittna hans avhandlingar under senare hälften av 20-talet om kausalitet, sannolikhetslogik och deduktion. Det var därför naturligt, att Kaila snart nog kom att ansluta sig till den logiska empirismen, om kanske också med vissa reservationer. På ett senare stadium gjorde sig i varje fall sådana allt starkare gällande, och under de senaste tio eller tolv åren var Kailas uppfattning i väsentliga avseenden oberoende av den logiska empirismen i dess åtminstone mest typiska former.

Under en mellanperiod stod emellertid Kaila otvivelaktigt den logiska empirismen mycket nära. Två av hans främsta avhandlingar från denna tid ha underrubriken »Bidrag till den logiska empirismen». Detta gäller skrifterna »Über das System der Wirklichkeits-

begriffe» från 1936 och »Über den physikalischen Realitätsbegriff» från 1942. Den i vida kretsar kända, mera populära boken »Den mänskliga kunskapen. Vad den är och vad den icke är» från 1939 är också skriven i den logiska empirismens anda. I detta inte minst stilistiskt glänsande arbete har Kaila också skildrat, hur den moderna naturvetenskapens typiska begrepp och principer uppkommit och hur det efter Galilei Galileo benämnda »galileiska» kunskaps-idealet avlöst det aristoteliska. »Den mänskliga kunskapen» har för många filosofistuderande och andra blivit en ovärderlig introduktion i vetenskaplig filosofi och en inspirationskälla för eget tänkande.

Eino Kailas bidrag till diskussionen inom den logiska empirismen gällde flera av dess mest centrala teser och frågeställningar. Enligt en rad av riktningens främsta företrädare måste av principiella skäl all vetenskaplig psykologi vara beteendepsykologi, eftersom endast satser om yttre beteende kunna kontrolleras strängt vetenskapligt. Kaila anslöt sig till denna uppfattning, och detta drev honom till intressanta försök att förena sin gestaltpsykologiska grundåskådning med beteendepsykologiens principer. Detta var *ett* uttryck för hans genomgående strävan att med varandra förbinda synsätt och tendenser, som förefalla att vara motsatta och oförenliga.

Den vetenskapsteoretiska och allmänt kunskapsteoretiska analysen inom den logiska empirismen har i stor utsträckning haft följande målsättning. Man har velat föra tillbaka komplicerade abstrakta teorier och begrepp på system av mera enkla och elementära satser eller observationer. De förra äro att betrakta som ett slags radikala förkortningar av de senare, och dessa i sin tur klarlägga de förras s. k. realinnehåll. I bl. a. de nyssnämnda avhandlingarna på tyska har Kaila på detta sätt analyserat begrepp som *rum*, *tid*, *verklighet* och *fysisk kropp*. Ett nyckelbegrepp i hans analys är *invariants*, dvs. lagbunden likformighet. Kaila gör gällande, att allt kunskapsliv präglas av sökandet efter invarianser.

Som redan antytts, var det inte minst den nyaste fysikens revolutionerande principer och nya upptäckter som fängslade Eino Kaila. Den klassiska mekaniken hade stått i en bestämd motsats till varje åskådning som utgår från helheten och meningsfullheten som väsentliga kategorier på det sätt som t. ex. Kailas egen psykologi gör. Av samtalen i »Tankens oro» kan man ana sig till, hur starkt Kaila reagerat mot varje rent mekanistisk naturfilosofi. Å andra

sidan var han för kritisk och rationalistisk för att kunna oreserverat hänge sig åt något slags vitalism eller åt en helhetsmystik, som den han låter Aristofilos förkunna i »Tankens oro».

Vissa nya riktlinjer inom kvantfysiken — och delvis redan tidigare inom teorien för elektriska fält — gåvo Kaila uppslaget till en lösning, som kunde tillfredsställa hans rationella behov utan att komma i konflikt med hans känsla och intuition. Man måste, anser han, överge det äldre mekanistiskt-deterministiska betraktelsesättet med dess lära om konstanta och identiska elementärpartiklar och masspunkter. Sådana »punktteoretiska» förutsättningar bör man uppge och i stället »fältteoretiskt» betrakta varje delföreteelse som en funktion av ett helhetssammanhang. Samtidigt måste man erkänna, att förloppet av ett skeende inte alltid restlöst bestämmes av utgångsläget, av initialbetingelserna. Detta behöver emellertid inte betyda, att i övrigt rena slumpen råder eller en blott statistisk lagbundenhet. Lagen om energikvanta, t. ex., förutsätter ett annat slag av betingelser. Vissa annars teoretiskt tänkbara slutprodukter av ett skeende uteslutas, och detta oberoende av utgångsläget. Kaila talar här om »terminalkausalitet» till skillnad från vanlig »initialkausalitet». Utom inom kvantfysiken kan man finna typiska fall av terminalkausalitet inom t. ex. biologien och psykologien. — Enligt Kailas åsikt kan man genom ett fältteoretiskt och terminalkausalt betraktelsesätt övervinna en rad svårigheter inom atomfysiken. Dessutom överbryggas på detta sätt den klyfta som förut fanns mellan å ena sidan fysiken och å andra sidan en icke-mekanistisk biologi eller psykologi. Därigenom kan vetenskapens enhet återställas, och detta kan alltså ske utan att man tar sin tillflykt till vitalistiska teorier. Sådana har annars spekulativa naturfilosofer försökt införa också i atomfysiken.

Även om inte allt detta är helt nytt eller originellt i sina grunddrag, så har Kaila i varje fall närmare utformat temat på ett självständigt och skarpsinnigt sätt. Hans förhållande till den logiska empirismen är samtidigt långt friare än förut. Han har t. ex. uppgivit principen, att varje meningsfull sats i en teori om verkligheten måste vara empiriskt provbar. I detta sammanhang kan man främst nämna avhandlingarna »Zur Metatheorie der Quantenmechanik» från 1950 och hans sista stora undersökning från 1956 »Terminalkausalität als die Grundlage eines unitarischen Naturbegriffs».

Denna skrift är emellertid endast första delen av en planlagd mera omfattande avhandling.

Kaila har utan tvivel gjort en betydande insats inom vetenskapsteorien liksom inom andra grenar av filosofien. Särskilt intressant är emellertid hans filosofi som uttryck för spänningen mellan olika sidor av hans framstående begåvning och därigenom mellan skilda motiv och tendenser i hans tänkande. Vare sig han slutgiltigt lyckats eller inte i sin strävan att övervinna denna spänning, har han i varje fall genom sin personlighet och sitt vetenskapliga författarskap djupt påverkat och inspirerat en yngre generation av forskare inom filosofien och psykologien men också inom andra grenar av vetenskapen i dess helhet.

DENIS SAURAT

BY

S. B. LILJEGREN

DENIS SAURAT

* 21. 3. 1890 † 7. 6. 1958

On June 7th, 1958, the Society lost a member of long standing. Denis Saurat was one of the very first foreign scholars to be elected, in 1924, after the foundation of the Society and, in the year-book of that year, he published a characteristic contribution, his sensitive analysis of some trends of thought in Spenser's *Faerie Queene*.

He was born on March 21st, 1890, in the South of France where his ancestors had moved from the Pyrenees, a fact which was to acquire a curious importance in his last years as a writer. Very early, however, his parents moved to Trélon, in the North of France, perhaps the second external circumstance in his life which took on a fateful aspect when the German occupation in the first World War involved his family in a ghastly tragedy. An early lectureship in a Scotch University and a marriage there founded his mastery of English and occasioned the doubtful discovery of the prolific miscellaneous writer Edwin Muir, then a clerk in a Glasgow shop. After his remarkable thesis *La pensée de Milton*, in 1920, presented under the guidance of Émile Legouis at the Sorbonne, he next was appointed professor of English in the Faculty of Letters at Bordeaux. Then he was offered and accepted the directorship of the French Institute in London, in 1924, and, shortly after, through the good offices of Sir Israel Gollancz, the chair of French language and literature in King's College, London. In the second World War he worked with General de Gaulle for the liberation of France, but was buried under the wreckage of the French Institute fatally hit by a V-bomb in 1944, and he was excavated seriously hurt to lie prostrated in hospital for many months. His health suffered heavily from this accident, and he had to retire to Nice where he lived for the rest of his life, an untiring worker and inspirer for scholars, pupils, friends and readers. His only visit to Sweden occurred when he was president of the Pen-Club at its meeting at Stockholm.

The man whose life was disturbed by two wars, tragedy and the

duties of important posts, left behind him such an output remarkable through quality no less than quantity and diversity, that it would take us too far to enumerate all. There are some twenty books on philosophy, metaphysics and what the French call "onirisme." Half a dozen volumes are devoted to criticism, as many to patriotic consolations in the dark hours of his country under the German occupation, and finally there are several epics ranging from 1923 to his last years. He was, in addition, a highly valued contributor to reviews and periodicals like *La Nouvelle Revue Française*, *Marsyas*, *Les Marges*, *The New Age*, *The New English Weekly*, and others.

Denis Saurat belonged to that rare species of scholars who make real discoveries, and who are not confined within their lack of perceptiveness so as to be able only to "write hundreds of pages without a single idea occurring to them," in the words of a well-known Swedish historian. His doctor's thesis was a true mine of new finds which were important not only for his immediate subject — — — *La pensée de Milton* — — — but also for European seventeenth century letters and thought in general. Some ten years earlier, another French scholar had written a penetrating study of Milton's religion. Now, Saurat disclosed in Milton a complete system of thought involving also his religion, and he showed how the one conditioned the other, were intimately interrelated, as I had done myself on a very small scale in a by-product of my *Studies in Milton*, two years earlier than Saurat. In addition to my disclosure of Stoicism and Renaissance political thinking in *Paradise Lost*, Saurat now revealed a great many curious ideas in Milton which had escaped even the editor of Milton's *De Doctrina Christiana*, in their full significance. It would take us too far to enter upon a detailed account, but some of the most startling conceptions may be mentioned here. First, it was clear to Milton that, after the creation of the world, God had retired from his creation and remained in absolute isolation, with the all-important consequences for the free will of man involved.

Another revolutionizing idea which Milton shared with a small group called Mortalists — — — and which we still find in the tenets of a modern English denomination, *viz.* the Christadelphians — — — was that the human soul is only refined matter and consequently perishes in death with the body. And finally,

Milton's ideas about marriage were such as to draw public attention to him and involve him in much serious trouble. His plea for easier divorce occasioned by his own unhappy first marriage, created for him the designation of "Divorcer" as founded on a conviction markedly sectarian. Still more curious is his belief that the Ten Commandments permitted polygamy, which he demonstrated in the following way: the Tenth Commandment says: "thou shalt not covet thy neighbour's house, nor thy neighbour's wife, nor his manservant, nor his maid-servant, nor his ox nor his ass." To Milton it is clear that the singular number here must read plural, because we know that many people have more than a single ox or ass, and consequently we are free to have as many wives as we have oxen or asses.

In the history of philosophy it is still more important to note that the pantheism of Spinoza is partly paralleled in Milton, a fact which Saurat conjectures may be due to their common acquaintance, Hen. Oldenburg. Another conjecture involving Giordano Bruno and his visit to England which Saurat thought less likely, I succeeded in refuting in my paper on *La pensée de Milton et Giordano Bruno*, in 1923.

Perhaps the most consequential idea in Saurat's thesis was his conviction that some of the elements in Milton's thought which were particularly difficult of derivation, must be due to the *Zohar*. This discovery, which afterwards proved something of a disaster to less gifted Miltonists, induced Saurat to a close inquiry into the *intermediate* sources from where Milton might have got his inspiration. In this way, he became involved in the study of the *Cabbalah* and the Jewish oral traditions which formed the centre of his later research work about Milton, and which made him see new aspects of many hitherto enigmatical figures in English — — — and European — — — literature. Blake had already been an object of this attention parallelly with his thesis on Milton. Some of the bare titles of his later publications tell us the direction of his inquiry into this particular trend of literary tradition: *Milton et le matérialisme Chrétien en Angleterre* (1928), *La littérature et l'occultisme* (1929). About the same time, his interest in Victor Hugo deepened — — — already evident in his epic *L'actuel*, in 1923 — — — and he devoted an intense study to the religious and philosophical ideas no less than

to the spiritist work of Hugo, particularly such as was made known by Gustave Simon about life round Hugo during the years of exile, in the Channel Islands.

After his discovery that Jewish oral traditions had been the probable source of some of Milton's most curious ideas, Saurat's influence on Milton studies had grown paramount, though, owing to adverse circumstances, not as wholesome as would have been desirable. Rather poor scholarship round the English poet began eagerly looking for a derivation of every conceivable passage in his work, and, disregarding the anguish of Minerva, solved many an intricate riddle in an easy and comfortable way. The only thing needed for such solutions was a copy of the *Zohar* or the Buxtorf *Bible* put alongside of *Paradise Lost*, to enable learned industry to cull plenty of parallels in a purely mechanical way. Such results were then embodied in volumes like *Milton's Rabbinical Readings* by a certain Dr. H. F. Fletcher, volumes which common sense would have doomed in advance. The fact being that rabbinical matter was accessible much more commonly in secondary literature than in original sources at the time, the true method, on the contrary, was to find out from what *intermediate* authors Milton got the ideas which might ultimately derive from the *Zohar*.

On many occasions, I had objected to these easy-going investigations, and I had shown to what impossible results they would lead. In accordance with my views, Saurat told himself that Milton most probably did not look for his rabbinical matter directly in the *Zohar* but in those contemporary authors who treated subjects identical with or similar to his own. That he should owe anything directly to the "Rabbis" when he referred to them, was from the beginning unlikely, in view of the fact that, in common with his contemporary controversialists, he wished to *appear* more learned than he actually was — — — a much-coveted reputation among some scholars of all times. The instances of Milton's vaunts in this particular respect are well-known, and only very innocent beginners would, *e. g.*, take his famous reference to Sigonius at its face value, as its lack of substance has long since been proved. Saurat's new lead, in consequence, turned out to be one of a critical use of the source material.

There was no hesitation for him, then, after having found out about Milton's indebtedness to the *Zohar*, that he must look for the

re-appearance of such ideas in writers who discussed related subjects, and who in their turn might have got the ideas from other second-hand sources. He was fortunate to hit upon a contemporary author who came to the fore as versed in Cabbalistic lore, a man who has not even today lost his importance in the history of English scholarship, *viz.* Robert Fludd.

As Saurat showed, Fludd discovered the *Cabbalah* when occupied with his *History of Macrocosm*. In how far Fludd himself was a Hebrew scholar is uncertain. Some of his mistakes go against such a supposition, but he was a man eager to show off his learning——— as mentioned just now, a trick not unknown to his contemporaries. In any case, even if Fludd took his material from the *Zohar*, he either misinterpreted it or misunderstood it, the chief thing was that it should serve his purpose. As a matter of fact, he has the retraction, God signifying two principles: a centripetal and a centrifugal one, the result being that matter out of which the creation arose, was what remained when God so to speak contracted within himself, a process called by Fludd *voluntas* and *noluntas*.

There is no doubt that the way shown by Saurat in Milton studies could have turned out still more conducive to important results. I often discussed the subject with him and pointed out the position of John Selden who was, perhaps, the most learned Hebrew scholar of his time and country. Exactly in the crucial years, Selden used his rabbinical learning to crush his adversaries in Parliament, when they tried to worst him by means of references to the *Bible*, and they could find no retort when he adduced the commentary of the Rabbis regarding the text controverted. In the thirties and forties, Selden was the portal figure in such learned fights, and Milton found in him all he required, in order to silence his own adversaries. There was no denying the fact that, *e. g.*, Selden's *Uxor Hebraica*, in 1646, had incorporated matter already used by the author in his *De jure naturali et gentium juxta disciplinam ebreorum* many years earlier, and in between ventilated by Milton in his divorce pamphlets. The more the pity that neither Saurat nor I had the leisure necessary to devote to the connection between Selden and Milton, Saurat having his hands full with the new professorship of French at King's College, which definitely took him from English philology to French studies. But his investigations into French 19th cent. literature———

where the portal figure to him was Hugo — — — were enriched by his earlier work on Milton and Jewish oral traditions. *La littérature et l'occultisme* was published in the same year with *La religion de Victor Hugo*, a fact which shows how intimately the different parts of the field investigated by Saurat were connected.

Here, a statement is necessary: an important event for his inquiring mind had been the death of his father. His mother knew all the strange conceptions, superstitious beliefs, folklore elements and imagination passed on by heredity from olden times in the isolated nook of the Pyrenees where his father was born, and Saurat found them very curious and wished to find out from what hidden corners of the human soul they ultimately emanated. The result was *La fin de la peur*, like most of his books also published in an English edition. Here he registered much that was indicative — — — in old folk belief — — — of existence and happenings *outré-tombe*, and such “meta-physical” inquiries were also extended to the tragical events in his family during the German occupation of the North of France in the first World War. All this kept recurring in his mind and found expression in his later work, both scholarly and literary. Though personally closely involved in the fate of his family, he never lost his balance or objectivity. He did not hold back such material as to him seemed to be of too “transcendental” a character, but he did not build factual conclusions on it, or allowed it to pass for ascertained facts. His attitude in this respect was different from that of Hugo, though he tried intellectually to penetrate into the conscious or unconscious reactions of the mind which conditioned Hugo's experiments as described by Gustave Simon.

The months when Saurat was confined to his bed in a London hospital, embedded in plaster, without a chance of moving hand or foot, hearing the frequent V-bombs in the air over his head, turned his attention still more to man's unconscious life, and resulted in his volume *L'expérience de l'au-delà* where he collected material from different quarters about forewarnings and spiritualism, in fact, a further development of the subject of *La fin de la peur*. In this connection, he began inquiring into the significance of man's dream life and its origin in everyday experience and hereditary conditions (*Death and the Dreamer*). Now, a most extraordinary thing happened: Saurat was born as the child of parents who had early moved

from the Pyrenees and the department of Ariège, and he lived most of his early life in the North of France. Quite suddenly and unaccountably, his dream life became occupied with epics conceived in a long dead form of the Ariège dialect (ariégois occitanisé) which he had never spoken nor read in writing. In this way, he wrote and published his *Encaminament Catar*, in 1955. Whether this extraordinary proceeding was some unconscious continuation of his occupation with Hugo's epics dictated by the latter's Channel Island spirits, would be a subject worth inquiry.

In between, he published a couple of popular books on the early forms of life on earth, inspired by the lecture of recent scientific publications on such subjects, and which won him many admirers (*L'Atlantide et les Géants*, *La religion des Géants*). His was a universal mind and he never tired inquiring into such aspects of life as came within his view.

Saurat's position in the Humanities is remarkable. He has influenced many different groups of people. As a scholar, he opened new vistas particularly in Milton studies, but, unfortunately, he found no worthy pupils. Those who wished to continue in his steps lacked the necessary mental equipment and perceptiveness. The work of D. H. Stevens, H. F. Fletcher, M. Y. Hughes and others is questionable, to say the least. His best pupil was undoubtedly Georges Lafourcade, and *his* activity was cut short by his untimely death, his car in the dark running into a lorry abandoned on the road in the German débâcle in France. In addition, Lafourcade carried Saurat's method and critical acumen into Swinburne studies, not into English 17th cent. In French studies, Albert Thibaudet had assessed Saurat's value as a critic and asserted that constructive and luminous criticism was much more characteristic of him than of official French criticism in the traditional Parisian reviews. Paul Valéry was his close friend. As a student of Hugo, his work is less obvious, did not find suitable pupils. His literary work and his devotion to the inquiry into "onirisme" hardly belong here. Neither does his inroad into "transcendentalism" as hinted above, though here he found, perhaps, most of his admirers and followers. But if not obvious in printed books, his inspiration of new thought and careful method was widespread. He exercised a remarkable domination over those who met and knew him, he had very many admirers — — — in fact, many

people to whom he was something of an inspired prophet — — — and very few enemies. Scholarly research becomes superseded after the lapse of a certain period, but the achievement of one who works unfettered by dogma, and who is fired by the love of mankind and truth, has a longer lease. Such was the man Denis Saurat, such was the work of Denis Saurat.

MÅRTEN LILJEGREN

AV

RAGNAR JOSEPHSON

MÅRTEN LILJEGREN

* 3. 9. 1917 † 25. 1. 1958

Mårten Liljegrens vägar under studieåren och den tidiga mannaåldern var förgrenade och mycket mödosamma. Han var verksam, ofta samtidigt i många yrken och på många platser, i Sverige och i utlandet. 1957, det år då han fyllde 40, inträffade två händelser, som föreföll lyckosamma. Han nådde fram till en eftertraktad plats, från vilken han kunde utöva en betydande gärning i konsthildningens tjänst och han erhöll ett stort vetenskapligt erkännande.

Han blev den 1sta juli detta år 1ste intendent vid Malmö museum, förvaltare av dess konstskatter och ledare av dess konstpedagogiska verksamhet. På kort tid lyckades han göra fruktbara insatser och vinna allas förtroende. Man kunde föreslå honom en lysande bana som museichef. Ett par månader efter museiutnämningen fick han av samtliga sakkunniga en stark kompetensförklaring till en sökt professur i konsthistoria. Även universitetsmannens bana syntes ligga öppen för honom, om han i en framtid önskade välja den.

Han var rikt utrustad som lärare och som vetenskapsman, och han var hängiven sina forskningsuppgifter. För mig och för många stod det klart, att han som konsthistoriker var en av de mest löftesrika i sin generation. Nyåret 1958 gjorde slut på hans vänners alla förhoppningar. Den 25 januari var han död.

Mårten Liljegren föddes i Oslo den 3 september 1917 som son till professor Bodvar Liljegren. Hans mor var Edit Dahl-Liljegren, som på mödernet tillhör den i Skåne välkända Sahlinska släkten. Man tyckte sig skönja föräldraarvet; från den ena parten det rörliga intellektet och fantasien, från den andra klokheten och det praktiska handlaget. Bodvar Liljegren var under Mårtens uppväxttid verksam vid olika universitet. Sonen fick därigenom en egenartad skolgång. Han gick först i Lunds katedralskola, var i 13årsåldern elev vid Lincoln School i New York och fullföljde gymnasiestudierna i Greifswald, där han tog studenten. Han grundlade härigenom sin internationella inställning och orientering. Som studerande vid universitetet i

Lund från 1936 utvidgade han sina kunskaper med latin och slaviska språk. Hans språkbegåvning var stor. Redan att han utan koncept höll formsäkra föreläsningar på svenska, tyska och engelska var något ovanligt. Men han nådde även inom slaviska språk sådan skicklighet, att han under krigsåren brukades som avlyssnare av detta språkområde inom försvarsväsendets radioanstalt. Han verkade där från sitt 23dje till sitt 30de år, 1940—1947, och han avancerade till byrå-assistent. Försvarsväsendets chef intygade att han ägde »stor förmåga att systematiskt och kritiskt behandla vidsträckta problemkomplex» och att han gjorde sig känd för »mycket stor skicklighet som förhørsledare». De egenskaper, som han sålunda visade på ett för honom egentligen främmande område, skulle komma honom till godo även i hans yrke som konsthistoriker.

Under den påfrestande tjänstgöringen i Stockholm hade Liljegren ambition och kraft att samtidigt genomföra samtliga examina i konsthistoria vid Lunds universitet. I maj 1947 framlade han och försvarade sin doktorsavhandling. Han blev omedelbart docent, och då han i januari 1948 erhöll fast docentstipendium, kunde han ta avsked från Stockholmsplatsen och bosätta sig i Lund. Men han fick inte länge i lugn här fortsätta sin lärar- och forskarverksamhet. Han söktes av professor Alarik Gustavsson vid University of Minnesota, Minneapolis, som undervisare i konsthistoria läsåret 1951—52. Professor Gustavsson skrev, sedan Liljegren slutfört sitt uppdrag, att hans föreläsningar mottagits av kolleger och lärjungar med beundran och att han som personlighet och forskare gjort starkt intryck på alla. Hans framstående duglighet uppmärksammades av svenske ambassadören i Washington, Erik Boheman; denne erbjöd honom plats som kulturattaché på ambassaden. Liljegren verkade på denna plats från oktober 1952 till mars 1955. Även där var hans framgång stor. Boheman vitsordade hans nit, hans initiativkraft, hans goda omdöme, hans lätthet att samarbeta, hans sympatiska väsen, och säger att »han skapade en rad förbindelser av stor nytta för Sverige».

Man skulle tro att dessa utländska uppdrag skulle omöjliggöra för honom en kontinuerlig lärargärning i Lund. Så är inte förhållandet. Han hade en märklig förmåga att hålla kontakt även under dessa tider. Han sammanslog exempelvis under Washington-vistelsen två års semesterledigheter och lyckades härigenom mitt under sin anställning som kulturattaché en hel termin föreläsa vid lunda-

universitetet. De konststuderande uppskattade livligt hans medryckande konstanalyser över stora områden, antik, medeltid, renässans, och de glädde sig varje gång han kom tillbaka.

Men naturligtvis kom hans ambulatoriska tillvaro att rubba det tidsschema, som han satt upp för sig för forskning och för utgivning av sina resultat. Det var hans bekymmer; han krävde mycket av sig själv, för mycket.

Han hade som objekt tidigt valt de svenska 1500- och 1600talens konstyttningar. Om han som föreläsare rörde sig på bredden, ville han som forskare tränga ned mot djupet. Han uttog till doktorsämne den svenska stormaktstidens gravkor. De svenska kungarnas och stormännens gravkor utgör en byggnadskonst, utan jämförliga motsvarigheter i Europa. Resande främlingar under 1600talet antecknade ofta som en särskild märkvärdighet den samling praktfulla gravkor som inringade Riddarholmskyrkan i Stockholm. Beställarnas höga ställning och uppgiftens högtidliga art gjorde, att de främsta konstnärliga krafter blev engagerade. I sin begränsade storlek utgör gravkoren därför en topprestation i tidens arkitektoniska konst. De kan betraktas som det svenska 1600talets idealbyggnader.

Liljegren tog upp problemet i hela dess vidd, han sökte de funktionella, de kultiska, de formella faktorer som verkat. Han skildrade hur renässansens Italien lät den döde vila ovan jord, i en sarkofag som blev gravgömma och minnesmärke. Denna uppställdes i gamla kyrkokapell eller i nybyggnader med stiftat altare och gravplats för givaren. Monumentaliteten är här nästan alltid inåtriktad, exteriören är med vissa undantag anspråkslös eller försummad. Den nord-europeiska traditionen anbefallde begravning under jorden; gravvalvet under kyrkgolvet blev det egentliga gravkoret, med den allt rikare utsmyckade kistan kring den döde. Byggnaden ovan jord skulle stå blott som minnesmärke. Olika lösningar prövades, men alltmer stannade man, särskilt i stormaktstidens Sverige, för den monumentalbyggnad, som vänder sin prakt och sina symboler utåt. Naturligtvis förbisåg Liljegren inte att även interiören formades till ett minnesrum.

Det var en djärv konstruktion, och den blev även föremål för kritik och korrigeringar. Men Liljegren underbyggde tesen med en intressant litterär dokumentering och med en grundlig arkivforskning rörande de verkande krafterna. Han sökte förebuden till genom-

brottsmonumentet, det gustavianska gravkoret, och tog ut den väsentliga karaktären, stilens och innebördens, i den gravarkitektur, som skapades av de tre stora mästarna, Jean de la Vallé, Tessin d. ä. och Erik Dahlberg.

I många uppsatser fullföljde Liljegren att fixera den tidspsykologiska eller personpsykologiska avsikten i konstyttringarna. Han skrev om Jagellonska gravkoret i Upsaladomen, och sökte i Johan III:s personlighet nyckeln till dess form. Han studerade en serie skulpturgrupper från 1600talet, och visade att några kosmologiska dikter av Georg Stiernhielm låg som program till dem. Bildensembelerna skildrade, hur den stora harmoniska personligheten utgör en spegelbild av kosmos, själens egenskaper ter sig som ett system av samverkande krafter. I sin stora översikt av europeisk renässans och barock i Tidens konsthistoria strök han den traditionella indelningen efter länder. Han lade upp den efter formal-psykologiska principer, tvärs över alla nationsgränser. Man kan säga att han drar ut konsekvensen av Wölfflins metod. Han ser samtidigheten som avgörande för formgemenskapen, formen är uttryck för vad vi vagt benämna tidskänslan. Men Liljegren undertrycker inte insatserna av de konstnärliga individerna, han klargör hur olika de förvaltar de kollektiva formidéerna.

Den största forskningsuppgift, som Liljegren förelagt sig, var dock en undersökning av Erik Dahlberg som arkitekt och bildkonstnär. Han hade börjat med studiet omedelbart efter sin disputation och sysslade sålunda med det ett decennium. Jag fick rapporter även från Amerika, om hur arbetet hölls uppe, och i åtskilliga uppsatser och föredrag framlade han sina resultat. Vid konkurrensen till Lundaprofessuren inlämnade han ett stort korrektur om Dahlbergs ungdomstid och om hans studieresor i Tyskland och Italien. Han hann sedermera iordningställa ännu ett korrektur om arkitektens första decennier efter återkomsten till Sverige. Hans kapitelrubriker där lyder: Arkitekt i fält, Karl Gustavs bragder, Nyköpingstiden, Arkitektur för stormän, Den första Suecian.

Liljegren har i sitt arbete kunnat bygga på betydande forskningar av andra. Men han gick tillbaka till källorna, till den stora Dahlbergssamlingen i Riksarkivet och annorstädes. Det visade sig, som alltid när det är fråga om en kulturpersonlighet av stort format och

med vittförgrenade verksamhetsområden, att ett förnyat upptagande av studiet var välmotiverat.

Liljegren för fram sitt tema biografiskt och miljöhistoriskt. Han går från plats till plats, där Dahlberg levat, studerat och verkat. Hans skildring av varje etapp blir sprängfyllt av sakligt stoff. Hans metodiska tillvägagångssätt är intresseväckande. Han har med omsorg identifierat böcker och blad i Dahlbergs bevarade inköpslistor. Han drar ut kontentan av vad dessa har att meddela om Dahlbergs bildningsintressen och konstnärliga inriktning. Men samtidigt växer undersökningen; den skildrar dominerande personligheter och former i det europeiska 1600talets konstnärliga tankeliv. Påfallande är Liljegrens förmåga att spiritualisera sitt svårbemästrade material. Det blir aldrig ett torrt uppräknande av fakta, alltid fråga om att belysa de idéer, som behärskade verklighetssynen och därmed bildframställningen.

Han studerar samhällslivets ombildning av stadsbyggnadskonsten och visar hur 1600-talsmänniskan betraktar den uppståndna stadskroppen som en formsymbol av de krafter den innesluter. Han analyserar hur den italienska idealiteten bröt sig mot det nordeuropeiska funktionstänkandet, och på vad sätt Dahlberg anslöt sig till båda principerna. Han utvecklar hur Dahlberg samarbetade med Merian i de historiska bildverken och hur han alltmer fångades av en tanke: att ge samtidsföreteelserna förhöjd betydelse genom att se dem i ljuset av förgången storhet. Liljegren rekonstruerar hur Dahlberg i Venedig förberedde ett stort konstnärligt topografiskt verk om denna stad, vilket dock aldrig kom ut; och han visar hur Dahlberg i Rom utvalde sina moderna motiv så, att de belyste kontinuiteten i den eviga stadens liv. I Sueciakapitlet fixerar Liljegren hur den historieromantiska synen även där varit en ledande synpunkt. Detta betraktelsesätt ger bildkonstnären och arkitekten Dahlberg en ny ställning i konsthistorien. Han blir en av inledarna till den kultursyntes, som Fischer von Erlach gav i sin historiska bildatlas och i sin byggnadskonst.

Dahlbergsavhandlingen kommer att tryckas i sitt oavslutade skick. Det blir en torso; men en torso kan ha större verkan än en helt slutförd gestalt. Så lyser också minnet av Mårten Liljegren, ett ädelt stycke liv, som inte fick nå sin fullbordan.

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND
1957—1958

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

Beskyddare

H. M. KONUNGEN

Bortgångna hedersledamöter

- MONTELIUS, GUSTAF OSCAR AUGUSTIN, riksantikvarie, f. $\frac{9}{9}$ 1843, $\dagger \frac{4}{11}$ 1921.
- THOMSEN, VILHELM LUDVIG PETER, excellens, professor, f. $\frac{25}{1}$ 1842, $\dagger \frac{13}{5}$ 1927.
- TEGNÉR, ESAIAS HENRIK WILHELM, professor, f. $\frac{13}{1}$ 1843, $\dagger \frac{21}{11}$ 1928.
- V. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, ULRICH, excellens, professor, f. $\frac{22}{12}$ 1848, $\dagger \frac{25}{9}$ 1931.
- MÜLLER, SOPHUS OTTO, museumsdirektör, f. $\frac{24}{5}$ 1846, $\dagger \frac{24}{2}$ 1934.
- KOCK, KARL AXEL LICHNOWSKY, professor, f. $\frac{2}{3}$ 1851, $\dagger \frac{18}{3}$ 1935.
- MEILLET, PAUL JULES ANTOINE, professor, f. $\frac{11}{11}$ 1866, $\dagger \frac{21}{9}$ 1936.
- EVANS, SIR ARTHUR JOHN, professor, f. $\frac{8}{7}$ 1851, $\dagger \frac{11}{7}$ 1941.
- WÖLFFLIN, HEINRICH, professor, f. $\frac{21}{6}$ 1864, $\dagger \frac{19}{7}$ 1945.
- HIRN, YRJÖ, professor, f. $\frac{7}{12}$ 1870, $\dagger \frac{24}{2}$ 1952.
- CROCE, BENEDETTO, senator, f. $\frac{25}{2}$ 1866, $\dagger \frac{20}{11}$ 1952.
- HECKSCHER, ELI FILIP, professor, f. $\frac{24}{11}$ 1879, $\dagger \frac{23}{12}$ 1952.
- LÖFSTEDT, HAIMON EINAR HARALD, professor, f. d. præses, f. $\frac{15}{6}$ 1880, $\dagger \frac{10}{6}$ 1955.

Hedersledamöter

- NILSSON, NILS MARTIN PERSSON, professor, Lund, f. $\frac{12}{7}$ 1874, 41.
- WEIBULL, LAURITZ ULRIK ABSALON, professor, f. d. præses, Lund, f. $\frac{2}{4}$ 1873, 43.

Styrelse

Praeses: HOLGER ARBMAN (1954).

V. praeses: CARL FEHRMAN (1955).

Sekreterare: BIRGER SALLNÄS (1956).

Skattmästare: THORILD DAHLGREN (1933).

Medlemmar: GERHARD BENDZ (1945), THORSTEN BERGH (1948),
GUNNAR WIGSTRAND (1949), JERKER ROSÉN (1955), BERTIL EJDER
(1958).

Suppleanter: NILS STJERNQUIST (1954), KRISTER GIEROW (1957), CLAES
SCHAAR (1958).

Valnämnd

Ordförande: Societetens Praeses.

Medlemmar: GERHARD BENDZ (1956), BERTIL MALMBERG (1957),
BIRGER SALLNÄS (1957), HANS REGNÉLL (1957).

Suppleanter: BERTIL EJDER (1957), NILS STJERNQUIST (1958).

Granskningsnämnd

Ordförande: Societetens Sekreterare.

Medlemmar: KARL GUSTAV LJUNGGREN (1941), HOLGER ARBMAN
(1954), GERHARD BENDZ (1956), JERKER ROSÉN (1957).

Bortgångna stiftande ledamöter

v. HALLWYL, WALTER, greve, f. $^{26}/_1$ 1839, † $^{27}/_2$ 1921.

EDSTRAND, REINHOLD THEODOR WERNER, direktör, f. $^{15}/_6$ 1882,
† $^{25}/_{11}$ 1923.

SWARTZ, CARL JOHAN GUSTAF, universitetskansler, f. $^{5}/_6$ 1858, † $^{6}/_{11}$
1926.

PETRÉN, KARL ANDERS, professor, f. $^{2}/_{12}$ 1868, † $^{16}/_{10}$ 1927.

WACHTMEISTER, AXEL WILHELM, greve, kammarherre, f. $^{16}/_7$ 1869,
† $^{24}/_8$ 1929.

ENGSTRÖM, MAX EMIL LEOPOLD, konsul, f. $^{15}/_{11}$ 1867, † $^{25}/_3$ 1930.

v. GEIJER, FREDRIK WILHELM GUSTAF, ryttmästare, godsägare, f. $^{8}/_2$
1865, † $^{16}/_5$ 1930.

- V. HALLWYL, ANNA FREDRIKA WILHELMINA, f. KEMPE, grevinna,
f. $\frac{1}{10}$ 1844, † $\frac{27}{7}$ 1930.
- HAFFNER, JOHAN, stadsläkare, f. $\frac{6}{9}$ 1876, † $\frac{14}{4}$ 1931.
- SAHLIN, JOHAN ALBERT, fabriksägare, f. $\frac{7}{9}$ 1868, † $\frac{17}{5}$ 1936.
- SWARTZ, PEHR JOHAN JACOB, direktör, f. $\frac{21}{10}$ 1860, † $\frac{5}{6}$ 1939.
- WESTRUP, JOHAN WILHELM MAGNUS, v. konsul, f. $\frac{13}{5}$ 1862, † $\frac{9}{11}$ 1939.
- LUNDAHL, NILS, fil. d:r, f. $\frac{23}{5}$ 1858, † $\frac{16}{6}$ 1940.
- GYLLENKROK, NILS JOHAN MALCOLM, friherre, hovstallmästare, f. $\frac{15}{10}$ 1887, † $\frac{9}{4}$ 1941.
- COYET, HILDA ELEONORE HENRIETTE DOROTÉE AMELIE, f. friherrinna
CEDERSTRÖM, f. $\frac{16}{3}$ 1859, † $\frac{28}{8}$ 1941.
- MONTÉLIN, ADOLF FREDRIK, apotekare, f. $\frac{17}{1}$ 1871, † $\frac{28}{10}$ 1941.
- SAHLIN, CARL ANDREAS, fil. d:r, f. $\frac{15}{12}$ 1861, † $\frac{22}{1}$ 1943.
- JACOBSEN, HELGE, direktör, f. $\frac{24}{12}$ 1882, † $\frac{21}{6}$ 1946.
- LUNDBERG, SVEN EMIL, bergsingenjör, direktör, f. $\frac{21}{8}$ 1889, † $\frac{24}{3}$ 1947.
- LUNDBLAD, NILS WALDEMAR, hovrättsassessor, direktör, f. $\frac{7}{12}$ 1888,
† $\frac{25}{9}$ 1947.
- MUNKSGAARD, EJNAR JOHANNES, forlagsboghandler, dr. phil., f. $\frac{28}{2}$ 1890, † $\frac{6}{1}$ 1948.
- THOTT, GUSTAF OTTO TAGE STIG, greve, hovjägmästare, f. $\frac{29}{1}$ 1885,
† $\frac{4}{7}$ 1948.
- SAHLIN, BO CARL HENRIK, med. lic., direktör, f. $\frac{24}{7}$ 1901, † $\frac{18}{2}$ 1949.
- NORDQVIST, GUNHILD THERESIA ELVIRA, f. EDSTRAND, doktorinna,
f. $\frac{23}{9}$ 1883, † $\frac{18}{12}$ 1951.
- ROOS, AXEL BERNHARD, jur. d:r, advokat, f. $\frac{4}{3}$ 1886, † $\frac{24}{8}$ 1957.

Stiftande ledamöter

- BERGER, SVANTE EDWIN LARSSON, direktör, Halmstad, f. $\frac{13}{5}$ 71, 20.
- V. SCHMITERLÖW, ADELHEID EMMA OTBURGIS, godsägare, Smålands
Rydaholm, f. $\frac{15}{8}$ 75.
- EDSTRAND, KARIN THEKLA ELEONORA, fröken, Malmö, f. $\frac{3}{7}$ 80, 21.
- DUNKER, HENRY CHRISTIAN LOUIS, fabriksdisponent, Hälsingborg,
f. $\frac{6}{9}$ 70, 25.
- LUNDSTRÖM, MARGIT JOHANNA PALÆMONA CECILIA, f. VON GEIJER,
generalska, Landskrona, f. $\frac{24}{2}$ 07, 32.
- DAHLGREN, STURE HJALMAR THORILD, fil. d:r, assuransdirektör,
Malmö, f. $\frac{25}{6}$ 88, 33.

- WEIBULL, MÄRTA MARIA (MARY) SOFIA, f. FAHLBECK, professorska, Göteborg, f. ¹⁸/₁ 97, 34.
- WIJKANDER, KLARA SEVERINA, f. KOCK, fru, Göteborg, f. ²⁸/₁₁ 88, 40.
- EHRNBERG, GÖSTA THEODOR, direktör, Simrishamn, f. ²⁶/₅ 95, 42.
- BERGH, THORSTEN CHRISTIAN HOWARD, jur. o. fil. kand., konsul, Malmö, f. ¹/₁₀ 01, 43.
- WIGSTRAND, GUNNAR, ingenjör, Åkeholm, f. ¹¹/₁ 03, 44.
- WEHTJE, ERNST JONAS, tekn. d.r, direktör, Malmö, f. ¹⁷/₇ 91, 45.
- WIBERG, JOHN ÅKE TRULS, överintendent, Stockholm, f. ³⁰/₃ 02, 46.
- NEVSTEN, ANDERS EDVARD, byggmästare, Malmö, f. ¹⁸/₃ 85, 47.
- HJELME-LUNDBERG, JOHN, konsul, Tenhult, f. ²⁶/₅ 02, 50.
- CRAFOORD, HOLGER ALF ERIK, direktör, Lund, f. ²⁵/₇ 08, 52.
- LUNDEQVIST, GÖSTA EVALD ANDREAS, civilingenjör, direktör, Malmö, f. ³/₁₀ 92, 53.
- THOTT, GRETA LINNÉA, grevinna, Holmeja, f. ²⁵/₂ 08, 53.
- HAMMARSKIÖLD, SVEN LUDVIG, direktör, f. d. hovrättsråd, Malmö, f. ¹⁴/₁₂ 01, 54.
- BENDZ, OLOF GREGOR MORTIMER, godsägare, Vallberga, f. ¹⁵/₉ 04, 54.
- BERGER, CARL MAGNUS, direktör, Halmstad, f. ¹⁸/₃ 15, 54.
- SANDBERG, IVAR NILS GOTTHARD, direktör, Eslöv, f. ²⁸/₇ 81, 54.
- SANDBLOM, GRACE, f. SCHAEFER, professorska, Lund, f. ¹³/₅ 07, 54.
- BERGENGREN, AXEL GÖRAN MAGNUS, civilekonom, Lund, f. ¹⁶/₆ 21, 55.
- HANSEN, EINAR ANTON, direktör, Malmö, f. ¹⁴/₁₁ 02, 55.
- GYLLENKROK, THURE-GABRIEL, friherre, Björnstorp, f. ²³/₅ 22, 57.
- TUNHAMMAR, ELAM WIHLGOTT, Direktör, Malmö, f. ¹⁸/₁ 03, 58.

Seniorer

- BROCH, OLAF, professor, Oslo, f. ⁴/₈ 67, 20.
- KOHT, HALVDAN, professor, Oslo, f. ⁷/₇ 73, 22.
- ANDERSSON, JOHAN GUNNAR, professor, Stockholm, f. ³/₇ 74, 25.
- FABRICIUS, KNUD FREDERIK KROG, professor, Köpenhamn, f. ¹³/₈ 75, 25.
- EKWALL, BROR OSKAR EILERT, professor, Lund, f. ⁸/₁ 77, 25.
- OLSEN, MAGNUS BERNHARD, professor, Oslo, f. ²⁸/₁₁ 78, 20.
- ARNE, TURE ALGOT J:SON, professor, Stockholm, f. ⁷/₅ 79, 20.
- ROOSVAL, JOHNNY AUGUST EMANUEL, professor, Stockholm, f. ²⁹/₈ 79, 20.

- FRÖDIN, JOHN OTTO HENRIK, professor, Uppsala, f. $^{16}/_4$ 79, 25.
SCHMEIDLER, BERNHARD, professor, München, f. $^{6}/_8$ 79, 24.
EIDEM, ERLING, f. d. ärkebiskop, Uppsala, f. $^{23}/_4$ 80, 20.
KONOPCZYNSKI, LADISLAUS ALEXANDER, professor, Krakow, f. $^{26}/_{11}$ 80, 24.
KARITZ, ANDERS, professor, Uppsala, f. $^{28}/_2$ 81, 20.
LINDKVIST, ERIK HARALD, rektor, Hälsingborg, f. $^{14}/_{10}$ 81, 20.
LANDQUIST, JOHN, professor, Stocksund, f. $^{3}/_{12}$ 81, 21.
LIESTØL, KNUT, professor, Oslo, f. $^{13}/_{11}$ 81, 20.
NELSON, HELGE MAGNUS OSKAR, professor, Lund, f. $^{15}/_4$ 82, 23.
LINDQVIST, ADOLF NATANAEL (NATAN), professor, Uppsala, f. $^{5}/_4$ 82, 33.
LINDBLOM, CHRISTIAN JOHANNES, professor, Lund, f. $^{7}/_6$ 82, 34.
JACOBSEN, ELISABETH (LIS), dr. phil., Köpenhamn, f. $^{29}/_1$ 82, 33.
BÖÖK, MARTIN FREDRIK CHRISTOFFERSSON, professor, Lund, f. $^{12}/_5$ 83, 20.
BELFRAGE, SIXTEN ESBJÖRN MAURITZ, fil. d:r, Åkarp, f. $^{27}/_7$ 83, 27.
PEDERSEN, JOHANNES PEDER EJLER, professor, Köpenhamn, f. $^{7}/_{11}$ 83, 27.
NYMAN, ALF TOR, professor, f. d. præses, Lund, f. $^{12}/_3$ 84, 20.
SAHLGREN, GUSTAF FREDRIK JÖRAN, professor, Uppsala, f. $^{8}/_4$ 84, 20.
SEIP, DIDRIK ARUP, professor, Oslo, f. $^{31}/_8$ 84, 35.
KJELLIN, TOR HELGE, professor, museiintendent, Karlstad, f. $^{24}/_4$ 85, 20.
LILJEGREN, STEN BODVAR, professor, Uppsala, f. $^{8}/_5$ 85, 20.
LAGERROTH, LARS FREDRIK BARTHOLD, professor, Lund, f. $^{10}/_9$ 85, 20.
ANDERSON, WALTER, professor, Kiel, f. $^{10}/_{10}$ 85, 32.
JAAKKOLA, KAARLE JALMARI, professor, Helsingfors, f. $^{1}/_1$ 85, 35.
MÖRNER, AGNES MARIANNE, rektor, Lund, f. $^{4}/_1$ 86, 20.
VASMER, MAX, professor, Berlin, f. $^{28}/_2$ 86, 30.
WEIBULL, CURT HUGO JOHANNES, professor, Göteborg, f. $^{19}/_8$ 86, 20.
NORDAL, SIGURÐUR, minister, Köpenhamn, f. $^{14}/_9$ 86, 36.
BONNESEN, STEN, lektor, Vänersborg, f. $^{11}/_{10}$ 86, 22.
BULL, FRANCIS, professor, Oslo, f. $^{4}/_{10}$ 87, 32.
FRIIS-JOHANSEN, KNUD, professor, Köpenhamn, f. $^{1}/_{11}$ 87, 37.
CARLSSON, OSCAR GOTTFRID HENRIK, professor, Lund, f. $^{18}/_{12}$ 87, 25.
FRAENKEL, EDUARD, professor, Oxford, f. $^{17}/_3$ 88, 33.
JAEGER, WERNER, professor, Cambridge, U. S. A., f. $^{30}/_7$ 88, 27.

CARLQUIST, NILS WILHELM GUNNAR, f. d. överbibliotekarie, Lund, f. $\frac{3}{2}$ 89, 25.

HABERLANDT, ARTHUR, professor, Wien, f. $\frac{9}{3}$ 89, 24.

ROOTH, ERIK GUSTAF THEODOR, professor, Lund, f. $\frac{22}{4}$ 89, 33.

GALSTER, GEORG, museumsinspektör, Köpenhamn, f. $\frac{17}{5}$ 89, 44.

PIPPING, HUGO RUDOLF (ROLF), professor, Åbo, f. $\frac{1}{6}$ 89, 35.

KARLGREN, KLAS BERNHARD JOHANNES, professor, Stockholm, f. $\frac{5}{10}$ 89, 20.

BRØNDSTED, JOHANNES BALTHASAR, professor, Köpenhamn, f. $\frac{5}{10}$ 90, 37.

ANDRÉN, GEORG, professor, Lerum, f. $\frac{10}{12}$ 90, 36.

HEDSTRÖM, KARL FREDRIK GUNNAR, professor, Lund, f. $\frac{31}{12}$ 90, 37.

JOSEPHSON, RAGNAR, professor, f. d. præses, Lund, f. $\frac{8}{3}$ 91, 29.

LUNDHOLM, OSCAR HELGE, professor, Durham, U.S.A., f. $\frac{15}{5}$ 91, 45.

RUIN, HANS WALDEMAR, professor, Lund, f. $\frac{18}{6}$ 91, 40.

THOMSON, ARTHUR NATANAEL, f. d. universitetskansler, Stockholm, f. $\frac{6}{11}$ 91, 27.

NORDMAN, CARL AXEL, statsarkeolog, Helsingfors, f. $\frac{28}{1}$ 92, 45.

BRANDT, FRITHIOF, professor, Köpenhamn, f. $\frac{23}{5}$ 92, 32.

KJELLBERG, SVEN TORSTEN, museiintendent, Lund, f. $\frac{22}{6}$ 92, 44.

HAMMERICH, LOUIS LEONOR, professor, Köpenhamn, f. $\frac{31}{7}$ 92, 36.

WERIN, ALGOT GUSTAF, professor, Lund, f. $\frac{19}{10}$ 92, 25.

OLINDER, OLOF GUNNAR, docent, rektor, Göteborg, f. $\frac{10}{7}$ 93, 34.

FRIIS, ASTRID, professor, Köpenhamn, f. $\frac{1}{8}$ 93, 46.

RICHTER, HERMAN BROR, förste bibliotekarie, docent, Lund, f. $\frac{6}{9}$ 93, 35.

PLEIJEL, HILDING ATHANASIVS, professor, Lund, f. $\frac{19}{10}$ 93, 35.

LÖFSTEDT, ERNST MARTIN HUGO, professor, Uppsala, f. $\frac{13}{12}$ 93, 34.

SIEGVALD, HERMAN SIGBAN, professor, Lund, f. $\frac{13}{2}$ 94, 48.

CARLSSON, NILS GUNNAR, professor, Stockholm, f. $\frac{7}{3}$ 94, 26.

COLLINDER, NILS ALFRED TORBJÖRN (BJÖRN), professor, Uppsala, f. $\frac{22}{7}$ 94, 36.

TILANDER, ARTUR GUNNAR, professor, Stockholm, f. $\frac{22}{7}$ 94, 31.

OLSSON, BROR HJALMAR, förste bibliotekarie, Lund, f. $\frac{6}{8}$ 94, 39.

LINDQUIST, IVAR ARTUR, professor, Lund, f. $\frac{31}{5}$ 95, 25.

PIPPING, HUGO EDVARD, professor, Helsingfors, f. $\frac{12}{6}$ 95, 44.

ÅKERMAN, JOHAN HENRIK, professor, Lund, f. $\frac{31}{3}$ 96, 34.

RUBOW, POUL VICTOR, professor, Köpenhamn, f. $\frac{9}{1}$ 96, 30.

- SKAUTRUP, JENS PETER ANDREAS, professor, Aarhus, f. $^{21/1}$ 96, 46.
HOLTSMARK, ANNE ELISABETH, professor, Oslo, f. $^{21/6}$ 96, 49.
BARR, KAJ, professor, Köpenhamn, f. $^{26/6}$ 96, 49.
HØEG, CARSTEN, professor, Köpenhamn, f. $^{15/11}$ 96, 41.
THERMÆNIUS, JOHAN EDVARD FREDRIK, professor, Stockholm, f. $^{14/12}$ 96, 32.
KNUTSSON, KNUT PETER, professor, stadsbibliotekarie, Stockholm, f. $^{5/3}$ 97, 28.
ELOVSON, JOHN HARALD, docent, lektor, Lund, f. $^{1/6}$ 97, 37.
OLIVECRONA, KNUT HANS KARL, professor, Lund, f. $^{25/10}$ 97, 35.
GJERSTAD, ERIK PAUL EINAR, professor, Lund, f. $^{30/10}$ 97, 41.
DEDERING, SVEN EMANUEL, professor, Lund, f. $^{10/12}$ 97, 38.
VALMIN, MATTIAS NATAN, lektor, Växjö, f. $^{30/5}$ 98, 37.
AMUNDSEN, LEIV, professor, Oslo, f. $^{30/5}$ 98, 49.
BØGGILD-ANDERSEN, CARL OLOF, professor, Aarhus, f. $^{20/6}$ 98, 46.
STEEN, SVERRE, professor, Oslo, f. $^{1/8}$ 98, 46.
BAYER, RAYMOND, professor, Paris, f. $^{2/9}$ 98, 47.
ASPELIN, GUNNAR, professor, Lund, f. $^{23/9}$ 98, 29.
SKARD, EILIV, professor, Oslo, f. $^{19/10}$ 98, 51.
HARRIE, IVAR OLAV, chefredaktör, Stockholm, f. $^{18/3}$ 99, 32.
ANDERSSON, CARL INGVAR, riksarkivarie, Stockholm, f. $^{19/3}$ 99, 31.
HELGASON, JÓN, professor, Köpenhamn, f. $^{30/6}$ 99, 38.
POSTAN, MICHAEL, professor, Cambridge, f. $^{24/9}$ 99, 51.
HJELMSLEV, LOUIS TROLLE, professor, Köpenhamn, f. $^{3/10}$ 99, 48.
SVEINSSON, EINAR ÓLAFUR, professor, Reykjavik, f. $^{12/12}$ 99, 45.
BOLIN, ANDERS STURE RAGNAR, professor, f. d. praeses, Lund, f. $^{27/5}$ 00, 30.
HANNERBERG, CARL DAVID, professor, Lund, f. $^{29/7}$ 00, 52.
FRISK, JÖNS IVAN HJALMAR, professor, Göteborg, f. $^{4/8}$ 00, 44.
WIESELGREN, PER VÄINÖ, lektor, Eslöv, f. $^{4/8}$ 00, 47.
STRÖMBÄCK, DAG ALVAR, professor, Uppsala, f. $^{13/8}$ 00, 35.
MÄGISTE, JULIUS, professor, Lund, f. $^{19/12}$ 00, 53.
KJÖLLERSTRÖM, SVEN GOTTLIEB, professor, Lund, f. $^{28/1}$ 01, 39.
WIFSTRAND, SVEN ALBERT, professor, Lund, f. $^{3/3}$ 01, 30.
MOLTKE, ERIK, cand. mag., Köpenhamn, f. $^{4/4}$ 01, 43.
SVENSSON, SIGFRID OSKAR, professor, Lund, f. $^{1/6}$ 01, 47.
MACKENSEN, LUTZ, professor, Riga, f. $^{15/6}$ 01, 32.
ELLING, CHRISTIAN, professor, Köpenhamn, f. $^{14/11}$ 01, 45.

- KAKRIDIS, JOHANNES, professor, Saloniki, f. $^{17}/_{11}$ 01, 47.
 DIANO, CARLO, professor, Padova, f. $^{2}/_{2}$ 02, 53.
 LOMBARD, ALF, professor, Lund, f. $^{8}/_{7}$ 02, 40.
 ÅKERLUND, ALVAR WALTER, lektor, Lund, f. $^{23}/_{12}$ 02, 36.
 L'ORANGE, HANS PETER, professor, Oslo, f. $^{2}/_{3}$ 03, 40.
 SYME, RONALD, professor, Oxford, f. $^{11}/_{3}$ 03, 48.
 GUSTAFSON, ALRIK, professor, Minneapolis, U. S. A., f. $^{23}/_{4}$ 03, 48.
 STENEGER, KARL ERIK, professor, Stockholm, f. $^{21}/_{5}$ 03, 55.
 SCHREINER, JOHAN CHRISTIAN, professor, Oslo, f. $^{25}/_{5}$ 03, 45.
 CLARK, SIR KENNETH MC KENZIE, museidirektör, London, f. $^{13}/_{7}$ 03, 42.
 BLATT, FRANZ, professor, Aarhus, f. $^{31}/_{8}$ 03, 34.
 JOHANNISSON, TURE GUSTAF, professor, Göteborg, f. $^{26}/_{9}$ 03, 41.
 EHNMARK, ERLAND JACOB, professor, Lund, f. $^{1}/_{10}$ 03, 53.

Arbetande ledamöter

a. Inländska

- SEGERSTEDT, TORGNY, professor, Uppsala, f. $^{11}/_{8}$ 08, 36.
 LJUNGGREN, KARL GUSTAV, professor, Lund, f. $^{6}/_{12}$ 06, 37.
 JARRING, GUNNAR VALFRID, ambassadör, Washington, f. $^{12}/_{10}$ 07, 37.
 AXELSON, BERTIL FOLKE BONDE, professor, Lund, f. $^{22}/_{12}$ 06, 38.
 HANELL, KRISTER, professor, Lund, f. $^{8}/_{8}$ 04, 38.
 ARNGART, OLOF SIGFRID, professor, Lund, f. $^{15}/_{4}$ 05, 42.
 BENDZ, CLAËS GERHARD MORTIMER, docent, Lund, f. $^{16}/_{10}$ 08, 43.
 SVALENIUS, IVAN HÅKAN, docent lektor, Lund, f. $^{7}/_{9}$ 06, 44.
 RYDBECK, MONICA AUGUSTA ELISABETH CHRISTINA, docent, antikvarie, Stockholm, f. $^{11}/_{11}$ 06, 44.
 DAHLBERG, ANDERS TORSTEN, professor, Göteborg, f. $^{18}/_{8}$ 06, 44.
 AHLSTRÖM, GUSTAF GUNNAR, docent, Stockholm, f. $^{25}/_{11}$ 06, 45.
 ROSÉN, JERKER INGMAR, professor, Lund, f. $^{6}/_{5}$ 09, 45.
 SVENSSON, JOHN ALFRED, docent, Lund, f. $^{5}/_{2}$ 04, 45.
 QUENSEL, CARL-ERIK, professor, Lund, f. $^{9}/_{10}$ 07, 46.
 FALK, KNUT-OLOF, professor, Lund, f. $^{19}/_{4}$ 06, 46.
 ARBMAN, HOLGER, professor, praeses, Lund, f. $^{8}/_{9}$ 04, 46.
 PFANNENSTILL, BERTIL ALGOT, docent, Lund, f. $^{22}/_{2}$ 09, 48.
 MALMBERG, BERTIL, professor, Lund, f. $^{22}/_{4}$ 13, 48.

- WIKANDER, OSCAR STIG, professor, Uppsala, f. $^{27}/_8$ 08, 48.
NILSSON-EHLE, HANS GREGOR GUNNAR, professor, Göteborg,
f. $^{17}/_7$ 10, 49.
SANDBLAD, NILS GÖSTA, professor, Uppsala, f. $^2/_9$ 10, 49.
CARLSSON, STEN CARL OSCAR, professor, Uppsala, f. $^{14}/_{12}$ 17, 49.
LINDBLAD, GUSTAF MARTIN ESAIAS, professor, Stockholm, f. $^{26}/_2$ 11, 50.
ALTHIN, CARL-AXEL GUSTAF, docent, Lund, f. $^{12}/_2$ 15, 50.
FEHRMAN, CARL ABRAHAM DANIEL, professor, Lund, f. $^3/_2$ 15, 50.
KORLÉN, HANS GUSTAV VILHELM, professor, Stockholm, f. $^{27}/_1$ 15, 50.
GERLEMAN, JOHN GILLIS HARRY, professor, Lund, f. $^{27}/_3$ 12, 51.
LUNDSTRÖM, SVEN GUNNAR, docent, Lund, f. $^{30}/_1$ 14, 51.
EK, SVEN THEODOR, docent, lektor, Lund, f. $^{17}/_5$ 04, 52.
EJDER, GUSTAF ÅKE BERTIL, docent, Lund, f. $^2/_{11}$ 16, 52.
WESTIN, GUNNAR TORVALD, professor, Stockholm, f. $^{29}/_{10}$ 11, 52.
BJÖRCK, TOR ERLAND STAFFAN, professor, Göteborg, f. $^5/_8$ 15, 52.
NILSSON, SVEN AUGUSTINUS, professor, Uppsala, f. $^9/_{11}$ 14, 52.
STJERNQUIST, NILS NILSSON, professor, Lund, f. $^{29}/_8$ 17, 53.
SCHAAR, CLAES GÖRAN GUSTAV VIKTOR, docent, Lund, f. $^{18}/_5$ 20, 53.
WELINDER, PER EMIL CARSTEN, professor, Lund, f. $^{28}/_4$ 08, 54.
EDLUND, SVEN GÖRAN, professor, Lund, f. $^{12}/_1$ 09, 54.
REGNÉLL, HANS OTTO, docent, Lund, f. $^{30}/_1$ 19, 54.
AHLÉN, TAGE ROBERT, professor, Lund, f. $^{24}/_8$ 04, 55.
HAFSTRÖM, ADOLF GERHARD G:SON, professor, Lund, f. $^{27}/_3$ 04, 55.
BENSON, SVEN ARCHER, docent, Lund, f. $^{22}/_1$ 19, 55.
MORITZ, MANFRED, professor, Lund, f. $^4/_6$ 09, 55.
NORMANN, CARL-EDVARD, docent, Lund, f. $^{26}/_1$ 12, 55.
SALLNÄS, BIRGER INGEMAR, docent, lektor, Lund, f. $^4/_2$ 12, 55.
WELIN, ERIK ALGOT, docent, Lund, f. $^{24}/_{12}$ 07, 55.
BJURLING, OSCAR ANDERS, preceptor, Lund, f. $^{12}/_5$ 07, 56.
EKBO, SVEN, ARNOLD, docent, Lund, f. $^7/_8$ 15, 56.
GIEROW, KRISTER ADOLF, överbibliotekarie, Lund, f. $^{11}/_5$ 07, 56.
WALLER, STURE MAGNUS, docent, Lund, f. $^8/_3$ 15, 56.
HÄGERSTRAND, STIG TORSTEN ERIK, professor, Lund, f. $^{11}/_{10}$ 1916, 57.
OLLÉN, GUNNAR. fil. dr, Malmö, f. $^{22}/_{11}$ 13, 58.
STJERNQUIST, BERTA INGEBORG, docent, Lund, f. $^{26}/_4$ 18, 58.
ÅSDAHL HOLMBERG, ELLA MÄRTA MATILDA, docent, Lund, f. $^{24}/_8$ 19, 58.
ODÉN DUNÉR, AGNES BIRGITTA, docent, Lund, f. $^{11}/_8$ 21, 58.
RYSTAD, NILS GÖRAN, docent, Lund, f. $^{31}/_7$ 25, 58.

b. Utländska

- KOCH, HANS HARALD HAL, professor, Köpenhamn, f. $\frac{6}{5}$ 04, 41.
WEBSTER, THOMAS BERTRAM LONSDALE, professor, London, f. $\frac{3}{7}$ 05, 49.
CHRISTENSEN, AKSEL ERHARD, professor, Köpenhamn, f. $\frac{11}{9}$ 06, 50.
KAPSOMENOS, STYLIANOS GEORG, professor, Saloniki, f. $\frac{29}{11}$ 07, 50.
JANZÉN, ASSAR GÖTRIK, professor, Berkeley, Calif., U. S. A., f. $\frac{22}{8}$ 04, 51.
DIDERICHSEN, PAUL, professor, Köpenhamn, f. $\frac{16}{8}$ 05, 51.
POULSEN, VAGN HÄGER, museumsdirektör, Köpenhamn, f. $\frac{25}{8}$ 09, 51.
HALD, KRISTIAN, professor, Köpenhamn, f. $\frac{9}{9}$ 04, 53.
v. WRIGHT, GEORG HENRIK, professor, Helsingfors, f. $\frac{14}{6}$ 16, 53.
VIRTARANTA, ERKKI PERTTI ILMARI, fil. d.r, ordboksredaktör, Helsingfors, f. $\frac{20}{5}$ 18, 53.
BILLESKOV JANSEN, FREDERIK JULIUS, professor, Köpenhamn, f. $\frac{30}{9}$ 07, 54.
GLOB, PETER VILHELM, professor, Aarhus, f. $\frac{20}{2}$ 11, 54.
ZILLIACUS, JOHAN HENRIK, professor, Helsingfors, f. $\frac{23}{1}$ 08, 54.
STAIGER, EMIL, professor, Zürich, f. $\frac{8}{2}$ 08, 54.
DE BOÜARD, MICHEL, professor, Caen, f. $\frac{5}{8}$ 09, 54.
FINK, TROELS MARSTRAND TRIER, professor, Aarhus, f. $\frac{18}{4}$ 12, 55.
NAERT, PIERRE, docent, Lund, f. $\frac{29}{5}$ 16, 55.
JANKUHN, HERBERT, professor, Göttingen, f. $\frac{8}{8}$ 05, 58.
SVENDSEN, PAULUS, professor, Oslo, f. $\frac{17}{4}$ 04, 58.

SOCIETETENS VERKSAMHET ARBETSÅRET 1957—58

Till stiftande ledamot har under arbetsåret kallats direktör E. Tunhammar, Malmö.

Som inländska arbetande ledamöter har under år 1957 upptagits professor Torsten Hägerstrand, Lund och docent Mårten Liljegren, Lund samt under år 1958 fil. dr Gunnar Ollén, Malmö, docenterna Berta Stjernquist, Märta Åsdahl Holmberg, Birgitta Odén Dunér och Göran Rystad, samtliga i Lund.

Vid högtidssammanträdet den 16 november 1957 föreläste professor Staffan Björck, Göteborg, om Bellmans konstform under rubriken: »Conférencier: Jean Fredman».

Vid högtidssammanträdet den 29 november 1958 föreläste professor Paulus Svendsen, Oslo, över ämnet: »Renessansehumanisme og renessansehumanister».

Den 27 februari anordnades en klubbafton, varvid professorerna Ivar Lindquist, Sture Bolin och Holger Arbman från olika synpunkter belyste samma ämne: Vikingatiden.

Societeten gjorde den 15 maj en utflykt till Ven, vars sevärdheter demonstrerades av Kungsgårdens ägare Patron Alm, museiintendent Harald Nilsson, Landskrona samt professorerna Ragnar Josephson och Holger Arbman.

Den 16 oktober höll docent Erik Cinthio på Societetens inbjudan föredrag över ämnet »Domkyrkans äldsta historia, belyst av rön vid kyrkans restaurering».

Av trycket har under arbetsåret utgivits:

53. Carl Fehrman, Liemannen, Thanatos och Dödens ängel. Studier i 1700- och 1800-talens litterära ikonologi.

Årsbok 1957.

Ur anslaget för tillfälliga och smärre bidrag till vetenskaplig forskning har den 29 november utdelats:

Till docent Gerhard Bendz för inköp av handskriftsfotografier och mikrofilm till senlatinska texter 206: — kronor.

Till docent Claes Schaar för renskrivning av arbetet »An Elizabethan Sonnet Problem» 200: — kronor.

Societetens resestipendium på 1800: — kronor har under arbetsåret utdelats till docent Gerhard Bendz för resa till Belgien, Tyskland, Schweiz och England i samband med utgivandet av texter av Cassius Felix och Caelius Aurelianus. Gleerupska priset på 1000: — kronor har tilldelats docent Ingvar Holm för hans avhandling: Ola Hansson. En studie i åttitalsromantik.

Lund den 29 november 1958.

Birger Sallnäs
sekreterare

SAMMANDRAG
AV VETENSKAPS-SOCIETETENS I LUND RÄKENSKAPER
ÅR 1957

Balanskonto den 1 januari 1957

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	310.922: 50	Grundfond	227.000: —
Förlagsbevis	19.525: —	Dispositionsfond	24.514: 60
Aktier	39.370: —	Resestipendiefond	22.791: —
Banktillgodohavanden	6.583: 88	»Skånsk senmedeltid och renässans»	51.879: —
Kassa	31: 22	Olga och Thorild Dahlgrens fond	23.957: —
		AB C. W. K. Gleerups fond	11.291: —
		Grevinnan von Hallwyls fond	10.000: —
		Knut och Alice Wallenbergs fond	5.000: —
	Kronor 376.432: 60		Kronor 376.432: 60

Vinst- och Förlustkonto år 1957

Inkomster:		Utgifter:	
Räntor å obligationer	10.407: 50	Stämplor, courtage m. m.	5: —
Kursvinst å obligationer ...	40: —	Nedskrivning å aktier	1.500: —
Räntor å förlagsbevis	800: —	Sekreteraren	1.000: —
Utdelning å aktier	2.680: —	Föreläsare	725: —
Räntor å banktillgodohavanden	495: 33	Forskningsbidrag	550: —
Inträdesavgifter	1.000: —	Skriftserien:	
Årsavgifter	8.000: —	Tryckning	30.701: 53
»Skånsk senmedeltid och renässans»:		Övriga utgifter	3.552: 70
Bidrag	500: —	Fondökningar under året	13.057: —
Försäljning	381: —		
Skriftserien:			
Tryckningsbidrag	22.000: —		
Försäljning	1.792: 80		
Fondminskningar under året	2.994: 60		
	Kronor 51.091: 23		Kronor 51.091: 23

Balanskonto den 31 december 1957

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	313.962: 50	Grundfond	235.000: —
Förlagsbevis	19.525: —	Dispositionsfond	21.520: —
Aktier	37.870: —	Resestipendiefond ..	23.657: —
Banktillgodohavanden	13.158: 23	»Skånsk senmedeltid och renässans»	54.731: —
Kassa	1.979: 27	Olga och Thorild Dahlgrens fond	24.867: —
		AB C. W. K. Gleerups fond	11.720: —
		Grevinnan von Hallwyls fond	10.000: —
		Knut och Alice Wallenbergs fond	5.000: —
Kronor 386.495: —		Kronor 386.495: —	

Malmö den 31 december 1957

Thorild Dahlgren

SPECIFIKATION AV OBLIGATIONER, FÖRLAGSBEVIS OCH
AKTIER DEN 31 DECEMBER 1957

Obligationer:	%	År	Nom. värde	Bokfört värde
Svenska Staten.....	3	$1\frac{1}{2}$ 1937	2.000	2.000: —
» »	3	$1\frac{1}{8}$ 1937	10.000	10.000: —
» »	3,5	$15\frac{12}{12}$ 1941	25.000	25.000: —
» » (3. försvarslånet)	3,5	$15\frac{8}{8}$ 1942	10.000	10.000: —
» »	3,5	$15\frac{3}{3}$ 1943	10.000	10.000: —
» »	3,5	$15\frac{4}{4}$ 1943	20.000	20.000: —
» »	3,5	$1\frac{1}{11}$ 1943	25.000	25.000: —
» »	3,5	$15\frac{12}{12}$ 1944	10.000	10.000: —
» »	4	$10\frac{11}{11}$ 1954	5.000	5.000: —
» »	4,5	$9\frac{5}{5}$ 1955	5.000	5.000: —
» »	4,75	$10\frac{12}{12}$ 1956	5.000	5.000: —
Sveriges Allmänna Hypoteksbank	3	$1\frac{6}{6}$ 1937	5.000	4.000: —
Konungariket Sveriges Stadshypotekskassa	3	$1\frac{11}{11}$ 1934	5.000	4.200: —
» »	3	$15\frac{11}{11}$ 1937	21.000	21.000: —
» »		1. ser.		
» »	3	$15\frac{11}{11}$ 1937	24.000	23.937: 50
» »		2. ser.		
» »	3	$1\frac{2}{2}$ 1939	10.000	9.987: 50
» »		1. ser.		
» »	3,5	$15\frac{1}{1}$ 1944	10.000	10.000: —
» »		1. ser.		
» »	3	$15\frac{4}{4}$ 1945	5.000	4.975: —
» »		1. ser.		
» »	3	$15\frac{4}{4}$ 1945	10.000	9.987: 50
» »		2. ser.		
» »	3	$15\frac{4}{4}$ 1946	2.000	2.000: —
» »		1. ser.		
Svenska Bostadskreditkassan	3,6	$15\frac{1}{1}$ 1942	10.000	10.000: —
Svenska Fartygskredit AB.....	5,5	$27\frac{12}{12}$ 1957	5.000	5.000: —
Svenska Skeppshypotekskassan	4,75	$1\frac{7}{7}$ 1955	2.000	2.000: —
Stockholms Intecknings Garanti AB	3	$1\frac{12}{12}$ 1934	5.000	4.975: —
Stockholms stad	3	$15\frac{3}{3}$ 1945	10.000	9.975: —
» »	3	$31\frac{10}{10}$ 1946	10.000	10.000: —
AB Stockholms Spårvägar.....	3	$1\frac{9}{9}$ 1947	10.000	9.950: —
Rottneros AB	3	$1\frac{11}{11}$ 1945	5.000	4.975: —
Sandvikens Jernverks AB	3,25	$1\frac{11}{11}$ 1947	10.000	10.000: —
Allmänna Svenska Elektriska AB	3,5	$15\frac{1}{1}$ 1948	15.000	15.000: —
Hjälta AB	3,25	$1\frac{5}{5}$ 1948	10.000	10.000: —
» »	3,25	$1\frac{4}{4}$ 1949	5.000	5.000: —
			Kronor	313.962: 50
Förlagsbevis:				
Sandvikens Jernverks AB	4	$1\frac{10}{10}$ 1948	15.000	14.625: —
Korsnäs AB	4	$1\frac{11}{11}$ 1948	5.000	4.900: —
			Kronor	19.525: —
Aktier:				
50 st. Bofors AB			5.000	6.800: —
50 st. Höganäs-Billesholms AB, stam			5.000	8.000: —
250 st. Svenska Sockerfabriks AB			15.000	17.400: —
30 st. AB Svenska Handelsbanken, stam			3.000	5.670: —
Malmö den 31 december 1957.			Kronor	37.870: —

Thorild Dahlgren

REVISIONSBERÄTTELSE

Vid denna dag företagen revision av Vetenskaps-Societetens i Lund räkenskaper för år 1957 hava undertecknade funnit dem i allo noggrant och omsorgsfullt förda och försedda med behöriga verifikationer samt funnit samtliga värdehandlingar betryggande förvarade i bankfack, varför det är oss en angenäm plikt att tillstyrka full och tacksam ansvarsfrihet åt skattnästare för den tid, revisionen omfattar.

Lund den 12 mars 1958.

Carl-Erik Quensel

Bertil Malmberg

SAMMANDRAG
AV VETENSKAPS-SOCIETETENS I LUND RÄKENSKAPER
ÅR 1958

Balanskonto den 1 januari 1958

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	313.962: 50	Grundfond	235.000: —
Förlagsbevis	19.525: —	Dispositionsfond	21.520: —
Aktier	37.870: —	Resestipendiefond	23.657: —
Banktillgodohavanden	13.158: 23	»Skånsk senmedeltid och renässans»	54.731: —
Kassa	1.979: 27	Olga och Thorild Dahlgrens fond	24.867: —
		AB C. W. K. Gleerups fond	11.720: —
		Grevinnan von Hallwyls fond	10.000: —
		Knut och Alice Wallenbergs fond	5.000: —
	Kronor 386.495: —		Kronor 386.495: —

Vinst- och Förlustkonto år 1958

Inkomster:		Utgifter:	
Räntor å obligationer	10.600: —	Stämplars, courtage m. m. . .	33: 25
Räntor å förlagsbevis	800: —	Sekreteraren	1.500: —
Utdelning å aktier	3.080: —	Föreläsare	496: —
Räntor å banktillgodoha- vanden	526: 04	Forskningsbidrag	406: —
Inträdesavgifter	1.000: —	Resestipendium	1.800: —
Årsavgifter	6.000: —	Gleerupska belöningen	1.000: —
»Skånsk senmedeltid och renässans»:		Skriftserien:	
Bidrag	400: —	Tryckning	11.999: 80
Försäljning	533: 50	Övriga utgifter	2.901: 91
Skriftserien:		Fondökningar under året ..	11.222: 48
Tryckningsbidrag	4.750: —		
Försäljning	2.249: 90		
Fondminskningar under året	1.420: —		
	Kronor 31.359: 44		Kronor 31.359: 44

Balanskonto den 31 december 1958

Tillgångar:		Skulder:	
Obligationer	313.962: 50	Grundfond	241.000: —
Förlagsbevis	19.525: —	Dispositionsfond	22.703: 48
Aktier	44.820: —	Resestipendiefond	22.780: —
Banktillgodohavanden	16.384: 27	»Skånsk senmedeltid och renässans»	57.800: —
Postgiro & Kontant kassa ..	1.605: 71	Olga och Thorild Dahlgrens fond	25.837: —
		AB C. W. K. Glerups fond	11.177: —
		Grevinnan von Hallwyls fond	10.000: —
		Knut och Alice Wallenbergs fond	5.000: —
	Kronor 396.297: 48		Kronor 396.297: 48

Malmö den 31 december 1958.

Thorild Dahlgren

SPECIFIKATION AV OBLIGATIONER, FÖRLAGSBEVIS OCH AKTIER DEN 31 DECEMBER 1958

Obligationer:	%	År	Nom värde	Bokfört värde
Svenska Staten	3	$1/2$ 1937	2.000	2.000:—
» »	3	$1/3$ 1937	10.000	10.000:—
» »	3,5	$15/12$ 1941	25.000	25.000:—
» » (3. försvarslånet)	3,5	$15/8$ 1942	10.000	10.000:—
» »	3,5	$15/3$ 1943	10.000	10.000:—
» »	3,5	$15/4$ 1943	20.000	20.000:—
» »	3,5	$1/11$ 1943	25.000	25.000:—
» »	3,5	$15/12$ 1944	10.000	10.000:—
» »	4	$10/11$ 1954	5.000	5.000:—
» »	4,5	$8/5$ 1955	5.000	5.000:—
» »	4,75	$10/12$ 1956	5.000	5.000:—
Sveriges Allmänna Hypoteksbank	3	$1/6$ 1937	5.000	4.000:—
Konungariket Sveriges Stadshypotekskassa ..	3	$1/11$ 1934	5.000	4.200:—
» » » ..	3	$15/11$ 1937	21.000	21.000:—
		1. ser.		
» » » ..	3	$15/11$ 1937	24.000	23.937: 50
		2. ser.		
» » » ..	3	$1/2$ 1939	10.000	9.987: 50
		1. ser.		
» » » ..	3,5	$15/1$ 1944	10.000	10.000:—
		1. ser.		
» » » ..	3	$15/4$ 1945	5.000	4.975:—
		1. ser.		
» » » ..	3	$15/4$ 1945	10.000	9.987: 50
		2. ser.		
» » » ..	3	$15/4$ 1946	2.000	2.000:—
		1. ser.		
Svenska Bostadskreditkassan	3,6	$15/1$ 1942	10.000	10.000:—
Svenska Fartygskredit AB	5,5	$27/12$ 1957	5.000	5.000:—
Svenska Skeppshypotekskassan	4,75	$1/7$ 1955	2.000	2.000:—
Stockholms Intecknings Garanti AB	3	$1/12$ 1934	5.000	4.975:—
Stockholms stad	3	$15/3$ 1945	10.000	9.975:—
» »	3	$31/10$ 1946	10.000	10.000:—
AB Stockholms Spårvägar	3	$1/9$ 1947	10.000	9.950:—
Rottneros AB	3	$1/11$ 1945	5.000	4.975:—
Sandvikens Jernverks AB	3,25	$1/11$ 1947	10.000	10.000:—
Allmänna Svenska Elektriska AB	3,5	$15/1$ 1948	15.000	15.000:—
Hjälta AB	3,25	$1/5$ 1948	10.000	10.000:—
» »	3,25	$1/4$ 1949	5.000	5.000:—
			Kronor	313.962: 50
Förlagsbevis:				
Sandvikens Jernverks AB	4	$1/10$ 1948	15.000	14.625:—
Korsnäs AB	4	$1/11$ 1948	5.000	4.900:—
			Kronor	19.525:—
Aktier:				
50 st. Bofors AB			5.000	6.800:—
50 » Höganäs-Billesholms AB, stam			5.000	8.000:—
50 » AB Ifö-verken			5.000	6.950:—
250 » Svenska Sockerfabriks AB			15.000	17.400:—
30 » AB Svenska Handelsbanken, stam			3.000	5.670:—
Malmö den 31 december 1958.			Kronor	44.820:—

Thorild Dahlgren

REVISIONSBERÄTTELSE

Vid denna dag företagen revision av Vetenskaps-Societetens i Lund räkenskaper för år 1958 hava undertecknade funnit dem i allo noggrant och omsorgsfullt förda och försedda med behöriga verifikationer samt funnit samtliga värdehandlingar betryggande förvarade i bankfack, varför det är oss en angenäm plikt att tillstyrka full och tacksam ansvarsfrihet åt skattmästaren för den tid revisionen omfattar.

Lund den 16 april 1959.

Carl-Erik Quensel

Bertil Malmberg

Hans Regnéll

INNEHÅLL

ARTIKLAR:

PAULUS SVENDSEN (Oslo): Renessansehumanisme og renessansehumanister	3
BIRGER SALLNÄS (Lund): England i den svenska författningsdiskussionen 1771—72	19
GÖRAN RYSTAD (Lund): Vem vållade Nördlingenkatastrofen 1634?	33
J. E. CROSS (Bristol): On the wanderer lines 80—84. A study of a figure and a theme	75

MINNESORD:

HANS REGNÉLL: Eino Kaila	111
S. B. LILJEGREN: Denis Saurat	119
RAGNAR JOSEPHSON: Mårten Liljegren	129

VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND:

Styrelse, nämnder, ledamöter	139
Verksamhetsåret 1957—58	149
Räkenskaper	151, 155
Revisionsberättelse	154, 158

Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund:

1. *Herbert Petersson*. Studien über die indogermanische Heteroklisie. 1921. 30:—
2. *Alf Nyman*. Kring antinomierna. 1920. 10:—
3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. 1923. 10:—
4. *James Harrington's Oceana*, edited with notes by *S. B. Liljegren*. 1924. 20:—
5. *John Frödin*. Siljansområdets fäbodbygd. 1925. 16:—
6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. 1927. 12:—
7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. 1927. 12:—
8. *Alf Nyman*. Schema och slutsats. 1928. 14:—
9. *Fredrik Lagerroth*. Platons stats- och rättsbegrepp. 1928. 6:—
10. *Sigurd Agrell*. Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. 1928. 6:—
11. Stockholms stads tänkebok 1524—1529 av *Mår Olauus Petri* Phase, utg. genom *Ludvig Larsson*, häft. 1—2. 1929. 25:—, Häfte 3: Register av *Sven Ljung*. 1940. 6:—
12. *Gudmundi Olai* Thesaurus Adagiorum linguæ septentrionalis antiquæ et modernæ, utg. av *G. Kallstenius*. 1930. 12:—
13. *Torsten Wennström*. Studier över böter och myntvärden i Västgötalagarna. 1931. 7:—
14. *Heinrich Hoppe*. Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. 1932. 10:—
15. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. 1932. 7:—
16. *Albert Wifstrand*. Von Kallimachos zu Nonnos. 1933. 15:—
17. *Ingvar Andersson*. Erik XIV:s engelska underhandlingar. 1935. 15:—
18. *Anders Gagnér*. Florilegium Gallicum. 1936. 20:—
19. *Gunnar Carlsson*. Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. 1936. 12:—
20. Smärre dikter av *Lejonkulans* dramatiker utgivna av *Erik Noreen*. 1937. 12:—
21. *Johan Åkerman*. Das Problem der sozialökonomischen Synthese. 1938. 19:—
22. *Erik Noreen*. Författarfrågor i *Lejonkulans* dramatik. 1938. 12:—
23. *Walter Åkerlund*. Studier över Ynglingatal. 1939. 7:—
24. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. II. Sparlösastenen. 1940. 20:—
25. 1. *Jesper Swedbergs* Lefwernes Beskrifning utg. av *Gunnar Wetterberg*. I. Text. 1941. 50:—
26. *Ivar Lindquist*. Västgötalagens litterära bilagor. 1941. 9:—
27. *Bertil Axelsson*. Das Prioritätsproblem Tertullian — Minucius Felix. 1941. 14:—
28. *K. G. Ljunggren*. Almanackorna och det svenska ordförrådet. 1944. 15:—
29. *Bertil Axelsson*. Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache. 1945. 20:—
30. *Per Wieselgren*. Neli Suecani. Ett bröllopsbesvär från sjuttonhundratalet. 1946. 17:—
31. *Torsten Dahlberg*. Zwei unberücksichtigte mittelhochdeutsche Laurin-Versionen. 1948. 12:—
32. *Fredrik Arfwidsson*. Erik Johan Mecks dagbok 1644—1699. 1948. 8:—
33. *Thede Palm*. Trädkult. Studier i germansk religionshistoria. With a summary in English. (Tree-worship. Studies in Teutonic History of Religion). 1948. 8:—
34. *Carl-Martin Edsman*. Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, légendes, mythes et rites. 1949. 13:—
35. *Sven Svensson*. Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. En studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria. With a summary in English. (The commercial background of the Russian attack on the Livonian state in 1558. A study on the origins of Russian imperialism). 1951. 13:—
36. *Erik Rooth*. Viktor Rydbergs Faustöversättning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die Faustübersetzung Viktor Rydbergs). 1951. 12:—
37. *Sture M. Waller*. Åbomötet 1812 och de svenska krigsrustningarnas inställande. Avec un résumé en français. (La conférence à Åbo en 1812 et la cessation de l'armement suédois). 1951. 8:50.
38. *Hugo Yrwing*. Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275—1281. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Machtkampf zwischen Valdemar und Magnus Birgersson 1275—1281). 1952. 13:—

39. *A. Thomson. Studier i frihetstidens prästvalslagstiftning. 1951. 15: —*
40. *Sam. Cavallin. Vitae Sanctorum Honorati et Hilarii episcoporum Arelaten-sium. Editio critica cum indice verborum completo. 1952. 20: —*
41. *Sven A. Nilsson. Kampen om de adliga privilegierna 1526—1594. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Kampf um die Adelsprivilegien 1526—1594). 1952. 15: —*
42. *Arthur Peetre. Sko klostets medeltida jordeböcker. Med kommentarer. 1953. 15: —*
43. *Carl Fehrman. Kyrkogårdsromantik. Studier i engelsk och svensk 1700-tals-diktning. With a summary in English. (Romantic churchyard poetry. Stu-dies in 18th century English and Swedish literature). 1954. 12: —*
44. *Gerhard Bendz. Emendationen zu Caelius Aurelianus. 1954. 20: —*
45. *Hugo Yrwing. Kungamordet i Finderup. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering. With a summary in English. (The regicide at Finderup. Politic complications in Scandinavia during the later part of the reign of Erik Klipping). 1954. 18: —*
46. *Nils Gösta Sandblad. Manet. Three Studies in Artistic Conception. 1954. 24: —*
47. *Sven Edlund. Undersökningar rörande Kalmarprovets prognosvärde be-träffande underåriga elevers skolmognad. With a summary in English. (On the prognostic value of the Kalmar readiness test). 1955. 15: —*
48. *Sixten Belfrage. Carl Carlsson Gyllenhielms litterära verksamhet. Mit deut-scher Zusammenfassung. (Die literarische Tätigkeit Carl Carlsson Gyllen-hielms). 1955. 18: —*
49. *Hugo Yrwing. Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527. Mit deutscher Zusammenfassung. (Gustav Wasa, die Krönungsfrage und der Reichstag zu Västerås 1527). 1956. 16: —*
50. *Pietro Belloni e Hans Nilsson-Ehle. Voci romanesche. Aggiunte e commenti al vocabolario romanesco Chiappini-Rolandi. 1957. 15: —*
51. *Sven Edlund. Studier rörande ordförrädsutvecklingen hos barn i skol-åldern. 1957. 20: —*
52. *Gunnar T. Westin. Riksföreståndaren och makten. Politiska utvecklingslin-jer i Sverige 1512—1517. 1957. 25: —*
53. *Carl Fehrman. Liemannen, Tha natos och Dödens ängel. Studier i 1700- och 1800-talens litterära ikonologi. 1958. 15: —*

Skånsk Senmedeltid och Renässans. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund:

1. *Gösta Johannesson. Den skånska kyrkan och reformationen. With a sum-mary in English. (The Scanian church and the reformation). 1947. Pris häft. 25 kr., inb. i hfr bd 48 kr.*
2. *Nils Gösta Sandblad. Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658. With a summary in English. (Scanian town planning and town architecture prior to 1658). 1949. Pris häft. 25 kr., inb. i hfr bd 48 kr.*
3. *Karl F. Hansson. Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. With a sum-mary in English. (Peder Winstrup, Bishop of Lund, up to 1658). Med ett tillägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658—1679. 1950. Pris häft. 25 kr., hfr bd 48 kr.*
4. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder. Lunds stifts landebok. Första delen: Nu-varande Malmöhus län. 1950. Pris häft. 25 kr., inb. i hfr bd 48 kr.*
5. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder. Lunds stifts landebok. Andra delen: Nu-varande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952. pris häft. 35 kr., inb. i hfr bd 60 kr.*
7. *Gösta Johannesson. Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medel-tidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. 1953. Pris häft. 35 kr., inb. i hfr bd 60 kr.*

Årsbok 1920—1956. (Årsbok 1946 innehåller register 1920—1945.)